

O'ROZALI TOSHMATOV
SOBIR TURATOV

KO'HNA CHOLG'ULAR IJROCHILIGI

785
791

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MADANIYAT VA SPORT ISHLARI VAZIRLIGI

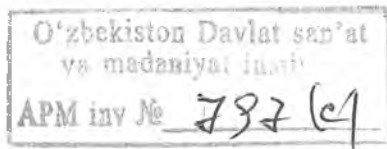
O'ZBEKISTON DAVLAT
SAN'AT VA MADANIYAT INSTITUTI

O'.Toshmatov, S.Turatov

Ko'hna cholg'ular ijrochiligi

(5151600 – Xalq ijodiyoti (turlari bo'yicha) o'quv-qo'llanma)

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining
2015 yil 2 fevraldagi 32-sonli buyrug'iga asosan
nashr qilishga ruxsat berilgan.

“Tafakkur” nashriyoti
TOSHKENT-2016

KBK 85.31(50)ya7
T71
UO'K:785(575.1)(075)

O'.Toshmatov, S.Turatov. Ko'hna cholg'ular ijrochiligi. O'quv qo'llanma.-Toshkent: "Tafakkur" nashriyoti, 2016. - 198 b.

Mazkur o'quv-qo'llanma 5151600-Xalq ijodiyoti (turlari bo'yicha) ta'lim yo'nalishlarida o'qitiladigan "Ko'hna cholg'ular ijrochiligi" fani bo'yicha tayyorlangan. Unda biz yashab turgan zaminimizda foydalanilgan milliy cholg'ular tarixi, ularning milliy madaniy merosdagi o'rni, hozirgi kundagi ahvoli to'g'risidagi ma'lumotlar qatorida oddiy xalq tomonidan asrlar davomida asrab kelingan sodda, ko'hna choig'ularda ijrochilik uslublari haqida ma'lumotlar ham keltiriladi. Shu bilan bir qatorda mazkur cholg'ular uchun mo'ljallangan kuylarning notalari hamda jahon xalqlarining etnik cholg'ularining tasvirlari ham berilgan. Mazkur o'quv-qo'llanmadan oliy va o'rta maxsus musiqiy ta'lim muassasalarida o'qitiladigan "Cholg'ushunoslik" fanida ham foydalanish mumkin.

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Ilmiy kengashining 2014-yil 25-iyundagi yig'ilishida (12-sonli bayonnoma)
nashrga tavsiya etilgan.

Taqrizchilar:

K.T.Azimov - O'zbekiston davlat konservatoriyasi professori

B.A.Mirpayazov - O'DSMI dotsenti

ISBN 978-9943-24-115-2

© O'.Toshmatov, S.Turatov
© "Tafakkur" nashriyoti, 2016.

KIRISH

Insonning tabiat va koinot bilan uyg'unlashuvi, tabiatdagi hodisalarni mushohada qilishi, undagi ayrim hodisalarga taqlidi juda qadimdan boshlangan. Chunki, notanish muhitga tushib qolgan har qanday jonzot birinchi navbatda atrofni o'rganishga va unga moslashishga harakat qilishini yaxshi bilamiz. Tabiatdagi barcha jonzotda "qorin to'ydirish" ehtiyoji birinchi navbatda turishi, undan keyin esa "o'yin" ehtiyoji paydo bo'lishi ham tabiiy holdir.

Mutaxassislarning aksariyati ibtidoiy odamlar ana shunday o'yin asnosida birinchi ixtiro qilingan musiqa cholg'usi sifatida urma cholg'ularni, keyin esa damli va torti cholg'ularni kashf etgan deb hisoblashadi. Aslida esa, tabiatdagi hodisalarga taqlid sifatida birinchi ixtiro qilingan eng mukammal "cholg'u" – insonning ovozi, desak yanglishmaymiz. Inson ovozinin bunday xususiyatlari birinchi marotaba buyuk ajdodlarimiz Abu Nasr Forobiy va Abu Ali ibn Sino'larning musiqaga bag'ishlangan risolalarida keltirilgan. Haqiqatan ham inson ovozinin imkoniyatlari cheksizligi, odam o'z ovozi vositasida tabiat hodisalariga taqliddan boshlab, xohtagan musiqa cholg'usiga, inson va hayvonlar, hatto qushlar ovoziga ham taqlid qilishi mumkinligini juda ko'p kuzatamiz. Shuning uchun ham nomlari yuqorida qayd etilgan allomalarimizning musiqa ilmiga bag'ishlangan asarlarida musiqa cholg'ulari ikki turga ajratilib, birinchi turdagisi – xalqiy cholg'u, ya'ni inson ovozi, ikkinchi turga inson tomonidan yaratilgan va yaratiladigan barcha cholg'ular kiritilib, ular sun'iy cholg'ular deb ataladi. Shunday qilib, eng avvalo inson tomonidan ixtiro qilingan "xalqiy cholg'u" vositasida ibtidoiy odamlar tabiat hodisalariga taqlid qila boshlagan. Ya'ni shamolning g'uvillashi, momoqaldiroqning gumburlashi, hayvonlarning uvillashi yoki o'kirishi, qushlarning sayrashi va hokazo kabi hodisalarga taqliddan boshlangan jarayon asta-sekin odamlar qo'l ostidagi ayrim predmetlar hosil qiladigan tovushlarni tizimga solish, boshqacha aytganda ma'lum ritmga tushirish orqali urma cholg'ularning eng dastlabkilari – tosh, yog'och va boshqa qattiq jismlar ixtiro etilgan (Bu yerda ushbu jismlarning ritm hosil qilish imkoniyati ixtiro etilgani nazarda tutilmoqda). Qattiq jismlarda hosil qilingan

dastlabki ritmlar (usullar) juda sodda va hamma uchun tushunarli bo'lganligi uchun uni boshqalar ham tezda ilg'ab olib, birgalikda qaytarish imkoniyatini yaratgan. Bu ritmlarning paydo bo'lishi asosida insondagi tabiiy ritm hosil qiluvchi organ – inson yuragining juda katta o'rni bor. Sun'iy ravishda, ya'ni “sun'iy cholg'ular” vositasida hosil qilinadigan ritmning kuchi va tezligi insonga juda qattiq ta'sir qilish xususiyatiga ega. Juda kuchli yangrayotgan, ritmining har bir hissasi nafaqat qulog'ingizga, balki tanangizga ta'sir qilayotgan davrada (masalan to'ylardagi davralarda) o'zingizni qanday his qilasiz? Agar bu sharoit sizga yoqmasa darrov bu joyni tark etishga oshiqasiz, agar biroz berilsangiz (yoki sizning yurak ritmingiz musiqaga moslasha olsa) boshqalar qatori “jazavaga tushib” raqsga tushib ketishingiz mumkin. Hozirda musiqa, ayniqsa ritmning bu xususiyatlaridan juda samarali foydalanish va o'z madaniyatini butun dunyoda targ'ib etish maqsadida G'arb musiqiy jamoalari tomonidan uyushtirilayotgan “hujum” ham buni isbotlaydi. Ritmning bu xususiyatidan insonlarni jazavaga tushirish maqsadida foydalanish, aslida Sharq xalqlarida juda qadimdan boshlangan. Ayrim viloyatlarda hozirgacha saqlanib qolgan, ayollar tomonidan qorong'u uyda, doyra jo'rligida bajariladigan “ko'chiriq” marosimi paytida ayrim yuragi xasta ayollar hatto hushidan ketib qoladi. Yoki, darveshlar ishtirokida o'tkazilgan o'ziga xos marosimlarda ayrim darveshlarning o'zini-o'zi savalab, o'lar holatga kelib qolishi ham musiqa (ritmning) sehrli imkoniyatlaridan juda qadimgi davrlardan boshlab foydalanilganligini isbotlaydi.

Taraqqiyot davomida urma cholg'ulardan keyin kashf etilgan damli cholg'ularda ovoz hosil qilishning asosida havoning ma'lum yo'nalishda muayyan yo'g'onlikdagi quvurga haydalihi yotsa, keyinroq kashf etilgan torli cholg'ularda esa muayyan taranglikdagi torning tebranishi hisobiga hosil bo'ladigan tovush yotadi. Havoning qay yo'sinda haydalihi, quvurning uzunligi va kengligi damli cholg'ularda hosil qilinadigan tovushning xususiyatlarini belgilasa, torlarning yo'g'onligi, uzunligi, taranglik darajasi torli cholg'ularda hosil qilinadigan tovushning kuchi va tembrini belgilaydi.

Musiqa cholg'ularining ko'rinishi, ularda hosil qilinadigan tovushlarning xususiyatlariga nazar tashlasak, ularning ayrimlari juda soddaligi va chalish uchun juda katta mulaka shart emasligini, cholg'ularni tayyorlash uchun maxsus sozgar ustularga murojaat qilish shart emasligi, ya'ni qo'l ostimizdagi xom ashyolardan ham tayyorlab olish imkoniyati mavjudligini kuzatish mumkin. Aslida ana shu cholg'ular eng ko'hna cholg'ular ekanligi va ularni takomillashtirish natijasida hozirgi professional cholg'ular yaratilganligini mutaxassislar bilishadi. Xususan, oddiygina layvudlik = dunyodagi eng yirik organ cholg'usining, sibizg'a – klarnet va saksofon tipidagi cholg'ularning, surnay – goboy, fagotsimon cholg'ularning, chanqo'biz – buyon, garmon va akkordeon tipidagi cholg'ularning, do'mbira – qozoq do'mbirasi, ma domnaligim emas, hatto balalayka cholg'usining, chang – fortepiano, royal tingari klavishli cholg'ularning, qo'biz – skripka va uning oilasining, ud – gitara, mandolin shugari qator cholg'ularning "onasi" ekanligini hamma ham bilmasa kerak. Yuqorida sanab o'tilgan ko'hna cholg'ularning barchasi faqat bizning cholg'ularimiz ekanligini isbotlashdan yiroqmiz, lekin ushbu cholg'ularning biz tug'ilib o'sgan zaminimizda hozirgi kungacha saqlanib kelayotganligi bilan faxrlansak arziydi.

"Ko'hna cholg'ular ijrochiligi" o'quv qo'llanmasi hammualliflar O.Toshmatov va S.Turatovlarning "YOA1-003 O'quvchilarda nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish tizimini shakllantirish" mavzusidagi yosh olimlarning 2014-2015 yilga mo'ljallangan loyiha doirasida ishlab chiqildi.

Ushbu o'quv qo'llanma mamlakatimiz hududida saqlangan ko'hna musiqa cholg'ulari to'g'risida, ularning boshqa hududlarda tarqalgan "qarindosh"lari to'g'risida ma'lumotlar berish qatorida, ushbu cholg'ularda ijro etish bilan bog'liq tajribu va malakalarni yoshlarga singdirish maqsadida yaratildi.

1-BOB

ARXEOLOGIK QAZILMALAR VA QOYATOSHLARDA AKS ETTIRILGAN MUSIQA CHOLG'ULARI

O'rta Osiyo zaminida bundan 4-5ming yillar muqadadam ham odamlar yashaganligi to'g'risidan ma'lumotlar ko'plab manbalarda keltirilgan. Ibtidoiy odamlarning turmush tarzi ularning madaniyati, xususan, musiqa madaniyati to'g'risida yozma manbalar deyarli mavjud emas. Zaminimizda yashagan fors va massagetlarning musiqa madaniyati to'g'risidagi ilk yozma ma'lumotlar grek va Rim tarixchilarining kitoblarida keltirilgan bo'lib, bular asosan zardo'shtiylikning muqaddas kitobi – Avesto bilan bog'liqdir.

Ajdodlarimizning musiqa madaniyatiga oid eng qadimiy ma'lumotlar qoyatoshlardagi tasvirlarda, arxeologik qazilmalar paytida topilgan ashyolarda, qolaversa, turli bosma nashrlarga ishlangan rasm va miniatyuralarda o'z aksini topgan. Bizning nazarimizda musiqa cholg'ularining tavsifini so'zlar vositasida uzatilishi bir tomonlama tasavvurni hosil qilsa, ularning surat yoki haykalcha shaklidagi tasviri uni to'ldirishi mumkin. Chunki, qadimiy manbalar birinchidan, arab yoki fors tilida yozilganligi, ikkinchidan ushbu tillarning rivojlanishi natijasida ayrim eski so'z va iboralarni zamonaviy tilga o'girishda uchraydigan muammolar ma'lumotlarning to'la yetkazilishiga to'sqinlik qiladi. Tasvir esa tegishli ob'ektning o'z davrida musavvir tomonidan qanday tasavvur etilganligini to'liq uzatish imkoniga ega. Shuning uchun ham keyingi yillarda arxeologik ekspeditsiyalar natijasida topilgan va topilayotgan turli ashyolar va tasvirlar ajdodlarimizning musiqa madaniyati, xususan, musiqa cholg'ulari to'g'risidagi tasavvurimizni yanada boyitmoqda.

Prezidentimiz I.Karimovning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" kitobida Samaraqand shahri yonidagi Mo'minobod qishlog'i hududida ayol kishining qabridan tilla va bronza buyumlari qatorida suyakdan yasalgan nay topilganligi, bu esa zaminimizda bronza davrida ham o'ziga xos musiqa madaniyati mavjud bo'lganligini faxr bilan e'tirof etadi. Farg'ona tog' tizmasida joylashgan Saymalitosh qoya

chizmalarida topilgan va marosim qatnashchilari o'rtasida tasvirlangan aylana shaklidagi doiraga o'xshash cholg'u ham eramizdan avvalgi II asrga oid deb hisoblanadi. Xuddi shuningdek, mustaqillik davrida topilgan va jahon moddiy merosining durdonalari ro'yxatiga kiritish uchun tavsiya etilayotgan "Sarmishsoy petrogliflari"da uchraydigan ayrim musiqa cholg'ularining tasviri ham buni yana bir bor isbotlaydi.

O'rta Osiyo hududida juda qadimgi zamonlardan boshlangan tarixiy jarayon eramizdan avvalgi birinchi mingyillikning yarmidan boshlab o'z o'rnini boshqa turmush tarziga, ya'ni davlatchilikning shakllanishiga bo'shatib berdi. Buning natijasida ushbu hudud va Eron zaminida eramizdan avvalgi IV-III asrlardayoq bir nechta davlat paydo bo'ldi. Ushbu davlatlardagi shahar madaniyati asosan o'troq dehqonchilik va hunarmandchilikka asoslangan bo'lib, aholining boshqa bir qismi ko'chmanchilik turmush tarzini saqlab qoldi va ularning asosiy faoliyati chorvachilik bilan bog'liq bo'lganligini tarixdan bilamiz. Bu yerda yashagan aholining musiqa madaniyati ularning turmush tarzi bilan bevosita bog'liq bo'lganligini isbotlab o'tirishning hojati yo'q.

Eramizdan avvalgi 330-324 yillarda O'rta Osiyoni zabt etgan Aleksandr Makedonskiy bu yerdagi mustahkam qal'alar ko'rinishidagi shaharlar, qizg'in ijtimoiy va madaniy hayotni ko'rib hayron bo'lgan. Zaminning istilosi davrida tabiiy muvozanat mahalliy aholi madaniyati va turmush tarzi juda katta yo'qotishlarga uchrashi qatorida ellin madaniyatiga xos yangiliklar ham kirib kelib, aholining ijtimoiy va madaniy turmush tarzini boyitdi. Tarixchilarning ta'kidlashlaricha bu davrda o'z mustaqilligini saqlab qolgan Xorazm madaniyati o'z mustaqilligini yo'qotgan Parfiya va Baqtriyaga qaraganda kamroq o'zgarishni sezgan.

Afrosiyob (Samarqand) xarobalaridan topilgan mehnat qurollari, turli jang qurollari, maishiy va badiiy sopol buyumlar, tangalar va boshqa ashyolar qatorida topilgan sopol terrakotalar (loydan yasalib, keyin olovda pishirilgan, orqa tomoni yaqini, yuza qismi esa bo'rtirilgan ko'rinishdagi, bo'yi va eni taxminan 9-10 sm. bo'lgan sopol) da aks ettirilgan musiqachi erkak va ayollarning tasvirlari o'sha davr musiqa cholg'ulari haqida juda qimmatli ma'lumotlarni beradi. Ularning taxminiy

yoshi eramizdan avvalgi III-I asrlariga oidligi aniqlangan. Afrosiyob terrakotalarida eng ko'p tasvirlangan musiqiy cholg'u ud hisoblanadi. Bu esa ushbu cholg'uning o'sha davrda juda keng tarqalgan sevimli cholg'u ekanligidan dalolat beradi. Tasvirlarda udning uch va to'rt torli ko'rinishda ifodalangani kuzatiladi. Terrakotalar yaratilgan davrdan keyingi o'tgan 7-8 asr davomida ham bu cholg'ularning ko'rinishi va torlarining sonida deyarli o'zgarish bo'lmagan. Abu Nasr Forobiy tomonidan yaratilgan "Musiqqa haqida katta kitob"da ham ud cholg'usi xuddi shunga yaqin tasvirlangan. Forobiydan keyin yaratilgan musiqiy risolalarda esa udning to'rtinchi toriga qo'shimcha ravishda Forobiy tomonidan beshinchi tor kiritilganligi va uning sozi kvarta oralig'ida sozlana boshlanganligi yozilgan.

T.S.Vizgoning «Muzikalnie instrumenti Sredney Azii» kitobida keltirilgan dalillarga tayangan holda ud cholg'usining haqiqiy vatani O'rta Osiyo, xususan, so'g'dlar zamini ekanligini isbotlash mumkin. Muallifning e'tirof etishicha Xorazm, Marv va Sharqiy Turkistonda topilgan terrakotalarda udsimon cholg'ularning ayrim lavhalari saqlanib qolgani holda, uning tasviri na Tigrdagi Selevkiyadagi, na Gretsiyadagi va na Misrdagi topilgan terrakotalarda uchramaydi. Misrning qadimiy musiqashunoslari keltirgan ma'lumotlarga ko'ra ud Misr hududiga Osiyodan keltirilgan. Xitoyda hozirgi kungacha iste'molda bo'lgan udsimon cholg'u – pipa xitoy tarixchilarining e'tirofiga ko'ra G'arbiy hududdan kirib kelgan. T.S. Vizgoning «Muzikalnie instrumenti Sredney Azii» kitobida pipaning Xitoyga kirib kelishi (Fannerning ma'lumotlariga tayangan holda) Xitoy imperatori Vu Tining turk malikasiga uylanishi bilan bog'lanadi. Tadqiqotchi Pikken esa udning Xitoyga kirib kelishi eramizning V asri boshlariga to'g'ri kelishini aytgan. (18-bet). Hozirda iste'molda bo'lgan xitoy pipasining dastasida ladlar o'rnatilgan bo'lib, pipani ijro paytida ushlab turish udni ushlashdan farq qiladi. Pipa odatda chap tizzada xuddi g'ijjak singari tiralib, chap qo'l bilan dastasidan ushlab turiladi va o'ng qo'l bilan plektr (mizrob) yordamida tovush hosil qilinadi.

Eramizdan oldingi birinchi asrdan boshlab Xitoyning shimoliy hududlariga turkiy qabilalar joylasha boshlagan va ular orqali ud Xitoy zaminiga kirib kelgan bo'lishi ehtimoldan holi emas. Sharqiy Turkistonda topilgan terrakotalarda ham

xuddi Afrosiyob terrakotalariga o'xshash cholg'ular, shu jumladan udsimon cholg'ularning tasviri uchraydi. Bu cholg'ularda ham 4 ta tor mavjud bo'lsa-da, ularning dastasi biroz uzunroq ko'rinishda va cholg'u ijrochilari sifatida esa maymunlar tasvirlangan.

Udsimon cholg'uning yana bir turi yaponlarda ham uchraydi va u "biva" deb ataladi. Shimoliy Hindistondagi topilgan Gandxar releflarida ham, Pokiston hududida topilgan yosh ayolning haykalchasida ham udsimon cholg'uning tasviri uchraydi. Gandxar relefidagi udning to'rtta tori bo'lsa-da u biroz do'mbirasimon ko'rinishda va uni ushlash holati ham do'mbira va dutorlarni ushlashga yaqin ko'rinishga ega. Pokistondagi topilgan haykalchada esa udning tori 3 ta bo'lib, uning kosaxonasi udga nisbatan ensizroq va dastasi biroz uzun ko'rinishga ega. Shuningdek, unda udga xos dastaning uch qismi (quloqlar joylashgan bo'lak)ning orqaga qayrilganligi kuzatilmaydi. Udning Gandxar hududida bunday ko'rinishda paydo bo'lishini kushonlarning Shimoliy Hindiston hududiga siljishi bilan bog'lash mumkin.

Afrosiyobda topilgan yana bir udsimon cholg'uning tasviri muallifning (T.S. Vizgoning) e'tiborini tortgan. Bu terrakota ud tasviri aks etgan boshqa terrakotalardan qadimiyroq bo'lib, uning ko'rinishi juda aniq saqlanmagan bo'lsa-da, ikkita tori borligi va dastasining uzunligidan kelib chiqib, bu cholg'u ko'chmanchi aholiga taalluqli bo'lishi mumkinligi taxmin qilinadi. Ushbu terrakotaga yaxshiroq e'tibor berilsa, undagi tasvir uddan ko'ra (hozirgacha mamlakatimizning shimoliy hududlari – Surxondaryo va Qashqadaryoda foydalaniladigan) do'mbiraga yaqinligini kuzatish mumkin. Xuddi shunday ko'rinishdagi tasvirlar Xorazm hududidagi Qo'y qirilgan qal'adan topilgan haykalchalarda ham uchraydi. Bundan shuni xulosa qilish mumkin-ki, o'troq xalq, xususan uning bir qismi bo'lgan shahar aholisi tomonidan foydalanilgan cholg'ular ko'chmanchi aholining cholg'ularidan mukammalroqligi va undagi ijrochilar professionallashuvi bilan farqlangan. Shahar xalqi tomonidan mukamallashtirilgan cholg'ular esa o'z navbatida ko'chmanchi xalqlarning cholg'ularini takomillashtirish asosida shakllangan.

Afrosiyob xarobalarida topilgan cholg'ular tasviri orasida arfa cholg'usining ham o'z aksini topganligi, bu cholg'uning vatani sifatida ancha davrgacha Misr

hisoblanib kelinganligi, lekin Old Osiyoda olib borilgan qazilmalar natijasida Ur dinastiyasining birinchi bo'g'ini bo'lgan Shumer malikasi xilxonasidan (eramizdan oldingi 3 ming yil) topilgan 11 torli nafis bezakli arfaning topilishi uning tarqalish hududi (geografiyasi)ni kengaytirish qatorida nafaqat Misrga balki Old Osiyoga ham tegishli bo'lishi mumkinligi mazkur manbada keltirilgan. Unda yozilishicha, burchakli arfa yoysimon arfadan keyin paydo bo'lgan va u Misrga Osiyodan keltirilgan. Shuning uchun ham uni "Osiyo arfasi" deb atashgan (22 bet).

Afrosiyobdan topilgan terrakotalar orasida damli (puflab chalinadigan) cholg'ular guruhiga oid bir qator naysimon cholg'ular tasviri ham uchraydi. Bu cholg'ularning aksariyati bo'ylama naylar bo'lib, ularning ijrochilari sifatida ko'p hollarda ayollar tasvirlangan.

Rus tilida prodolnii deb nomlanadigan ijro uslubini biz quyida "bo'ylama" so'zi bilan, poperechniy deb nomlanishni esa "enlama" tarzida keltiramiz. Bunda "bo'ylama nay" deb atalganda nay quvurining bir tomonidan to'ridan-to'g'ri havoyo'llash usuli (cho'pon nay, qamish nay, g'ajir naylardagi kabi), "enlama nay" deganda esa nayning yuza qismida ochilgan teshik orqali havoni yuborish usuli (hozirda iste'moldagi nay va fleytasimon cholg'ulardagi kabi) nazarda tutiladi. Hozirgacha bo'ylama nayning turli ko'rinishdagi namunalari turli qardosh xalqlar musiqa madaniyatida saqlanib qolgan. U o'zbeklarda cho'pon nay, qamish nay, g'ajir nay nomlanishlarida, qozoqlarda – sibizg'i, boshqirdlarda – quray yoki chibizg'a, turkmanlarda – kargi tuydyuk, cherkeslarda – sibizgi, abxazlarda – acharpin, kabardinlarda – bjami nomlanishlariga ega.

Bo'ylama naylar Misr arablarida hozirgacha ishlatiladi. Ular bu cholg'ularni "nay" deb ataydilar. Bu cholg'ular Misr fir'avnlari hukmronlik qilgan davrlarda paydo bo'lganligi uchun yon tomonida teshik ochilmagan naylarni ular fir'avn nayi deb atashadi. Hozirda ishlatiladigan naylar maxsus «buus» deb ataladigan qamishlardan tayyorlanadi. Bu qamishlarning bo'g'inlari juda qisqa bo'lib, har bir nayda 9 ta bo'g'in bo'lishi shart. Cholg'uning eng quyi bo'g'inida teshik ochilmaydi, 8-bo'g'inda 2 ta, 7-bo'g'inda 2 ta, 6-bo'g'inda yana 2 ta, jami 6 dona teshik ochiladi. Qamishning teshiklar ochilgan tomonida 5-bo'g'inda yana bitta teshik ochiladi. Bu

teshik faqat lozim bo'lgandagina ishlatilib, kuy asosiy ustki tomondagi teshiklarni ochib-yopish orqali hosil qilinadi. Arablar ishlatadigan naylar ularning 7 maqomlari nomi bilan ataladi va har bir cholg'u ma'lum bir bafandlikdagi tovushga sozlangan bo'ladi. Bular:

- Rost - do
- Doka - re
- Busalik - mi
- Goharko - fa
- Navo - sol
- Huseyniy - lya
- Ajum - si bemol

Yonluma nayning hozirgi geografiyasi juda keng bo'lsa-da, uning qadimda bunchalik keng hududlarda mavjud bo'lganligi to'g'risida ma'lumotlar uchramaydi. U cholg'u qadimda Misrda ham, ellin madaniyatini namoyish etgan Gretsiyada ham uchramaydi. Yonluma nayning tasviri Hindiston (Gandxar releflari) da uchrasa-da, uning yoshi eramizning birinchi asrlariga to'g'ri keladi. Xitoyda juda keng tarqalgan yonluma nay (eski nomlanishi "xenchuy") xitoy manbalarida keltirilishicha G'arbdan kirib kelgan. "TSzyan tarixi"ning musiqaga bag'ishlangan bo'limida keltirilishicha, eramizdan avvalgi ikkinchi asrda xitoylik sayyoh va diplomat Chjan TSyan Sharqiy o'lkalarda safarda bo'lib u yerdan bu cholg'uni o'zi bilan olib kelgan va uni qabiladoshlariga o'rganish uchun bergan (26 bet).

Afrosiyob topilmalari orasidagi yonluma nay tasviri eramizdan oldingi III-I asrlarga taalluqliligidan kelib chiqib, yonluma nayning vatanini ham O'rta Osiyo deb belgilash mumkin. Bu topilmalar orasida kichik hajmdagi bo'ylama cholg'u tasviri ham uchraydi. Muallif bu cholg'uning qay turdagi nay tipiga kirishi to'g'risida aniq fikr bildirmasa-da, sibizg'a yoki sopol nay bo'lishi ehtimolligini bayon etadi.

Afrosiyobda topilgan terrakotalarda tanbursimon cholg'ular va zarbli cholg'ular (baraban, tarelka) tasviri ham uchraydi.

Mazkur manbada Parfiyona (manbada Parfiyena) davlatining (hozirgi Turkmaniston hududi) poytaxti bo'lgan Naysa (manbada Nisa) joylashgan hududda

olib borilgan qazilmalar chog'ida topilgan ritonlar (fil suyagi bilan bezatilgan shoxsimon idishlar)da ishlangan rang-barang tasvirlar mutaxassislarni lol qoldirganligi ham bayon etiladi. Ushbu tasvirlar orasida musiqa cholg'ularidan – kifara, tanbursimon cholg'u, Pan fleytasi, avlos, doirasimon cholg'u va tarelkalarning aniq aks ettirilishini kuzatish mumkin (29-bet). Manbaga tayangan holda shuni aytish mumkin-ki, kifara ham lira (hozirda tasviri musiqani ifodalovchi musiqa cholg'usi)simon cholg'udir. Kifara professional cholg'u bo'lsa, lira havaskorlar tomonidan foydalanilgan. Avlos (grekcha nomlanishi) – sumaysimon cholg'u bo'lib, uning quvur qismi alohida, puflanadigan qosmi alohida tayyorlanadi. Ya'ni asosiy tovush sumay va goboydagi singari “nay pachoq” qismi bilan bog'liq. Pan fleytasi (grekcha) esa bir-biriga birlashtirilgan quvurlardan iborat bo'lib, ularning har birida alohida tovush hosil qilinadi. Uning nomlanishi grek xudosi Pan nomi bilan bog'liq bo'lib, ushbu xudo doimiy ravishda mazkur cholg'uni ushlagan holda tasvirlanadi. Grek mualliflarining guvohlik berishicha, har ikki cholg'u ham ularga Sharq mamlakatlaridan kirib kelgan (30-31 betlar). Hozirda juda ko'p Sharq xalqlarida (Xitoy, Indoneziya, Koreya, Yaponiya va boshqa) avlos tipidagi va Pan fleytasi tipidagi cholg'ular uchraydi.

Naysa ritonlarida tasvirlangan zarbli cholg'ulardan biri – doyralardir. Bu tasvirlardagi doyralarning ko'rinishi va hajmi hozirgi o'zbek doyralaridan juda kam farqlanadi. Shunisi e'tiborliki, aksariyat hollarda doyra ijrochilari sifatida ayollar tasvirlangan. Bu holatni muallif diniy marosimlar bilan bog'lashga harakat qiladi (32 bet). Haqiqatan ham hozirgacha saqlanib qolgan ayollar tomonidan o'tkaziladigan “ko'chiriq” marosimida (bunda alohida xususiyatga ega bo'lgan ayol vafot etgandan keyin uning faoliyatini davom ettiradiga ayolni aniqlash maqsad qilib qo'yiladi) doyra asosiy vazifani bajaradi. Doyra jo'rligida jazavaga tushish darajasiga keltirilgan ishtirokchilar tomonidan (hamma tan olgan holda) bir ayolga kelib qo'ngan “rux”lar tasdiqlangandan keyin “ruxlar ko'chdi” ma'nosida ilohiy cholg'u – doyraning gardishlari va terisiga ataylab so'yilgan jonliq (qo'y, echki yoki tovuq)ning qoni surtiladi va tanlangan ayolga beriladi.

Bundan 30-35 yillar muqaddam ham Toshkent viloyatining Pskent, O'rta Chirchiq tumanlarida ayol baxshilar bo'lib, ular odamlarni davolash va diniy marosimlarda ayollarni boshqarish bilan shug'ullanar edi. Ayol baxshilarning cholg'usi – doyra esa ularning doimiy hamrohi sifatida olib yurilar edi. Shundan kelib chiqib xulosa qilish mumkin-ki, islom dinidan avval paydo bo'lib, keyingi davrlargacha yashab kelgan bu an'analar doyraning birinchi navbatda diniy marosimlar cholg'usi sifatida dunyoga kelganligini isbotlaydi

Naysa ritonlarida tasvirlangan tarelkalar ikki xil ko'rinishga ega. Birinchisi – raqqosa ayollar qo'liga maxsus tasma bilan bog'langan piyolasimon shaklda bo'lsa, ikkinchisi – cholg'uchilar qo'lidagi yassi ko'rinishdagi tarelkalardir. Rossiyadan O'rtu Osiyoga kelib (19 asrning oxiri) kapelmeyster lavozimida faoliyat ko'rsatgan Avgust Uygorn tomonidan jamlangan kolleksiyadagi tarelka yassi tarelkaga yaqin ko'rinishga ega.

Turkmanistonning janubiy qismida muqaddam hukm surgan Marg'iyona davlatining markazi Marv (hozirgi Bayram Ali shahri yaqini) o'rnida topilgan terrakotalarda ham musiqa cholg'ularining tasviri uchraydi (33 bet). Bu yerda Afrosiyob udiga o'xshash ud cholg'usi va undan farqlanadigan, suvoriy (otliq) qo'lida tasvirlangan do'mbirasimon cholg'uni alohida ko'rsatish mumkin. Muallifning fikricha, suvoriy qo'lidagi cholg'u Tog'li Oltoy va Xakasiya o'lkalarida "toshpur", "xomus" kabi nomlanadigan baxshilar cholg'ulariga juda o'xshab ketadi. Nima uchundir ushbu cholg'uning hozirgacha Surxodaryo va Qashqadaryo baxshilarining sovimli cholg'usi bo'lgan do'mbira bilan aloqadorligi masalalari yoritilmagan (O'.T.).

Makedonskiy istilosidan omon qolgan antik Xorazm madaniyatiga oid yodgorliklar – tasviriy san'at va haykaltaroshlik namunalari, sopol buyumlar va terrakotalardagi musiqa cholg'ularining tasviri (Qo'y qirilgan qal'a va Tuproq qal'a topilmalari) eramizdan oldingi IV-III asrlarga oid ma'lumotlarni beradi. Bu yerda eng qadimiy davrlarga oid arfa va kifarani, keyingi davrlarga oid ko'plab timama cholg'ularni keltirish mumkin (34-35 betlar). Timama cholg'ular ichida

do'mbirasimon yoki dutorsimon cholg'ular uchraydi va muallif bu cholg'ularni ko'chmanchi xalqlar cholg'usiga, Afrosiyob udlarini esa shahar cholg'usiga kiritadi.

Biz yuqarida qayd etganimizdek, O'rta Osiyoning greklar tomonidan istilo qilinishi mahalliy tamaddun natijalarining greklar tomonidan o'zlashtirishlari va o'z navbatida ellin madaniyatining mahalliy xalq turmush tarziga singdirilishiga sabab bo'lgan. Makedonskiy tomonidan ishg'ol qilingan hududlarga ellin madaniyatining ta'siri borasida Farmer "... greklar Sharqqa bergandan ko'ra ko'proq narsani olgan"ligini e'tirof etadi.

Hozirgi Surxondaryo viloyati hududida xukm surgan Kushon davlatining eski shaharlari o'rni (hozirgi Xolchayon va Dalvarzintepa) da olib borilgan qazilma ishlari natijasida ham musiqa cholg'ulariga oid (eramizdan oldingi I asr) artefaktlar topilgan. Xususan, Xolchayondagi Saroy xarobalarida topilgan loydan ishlangan va yupqa bo'yoq berilgan haykallar majmuasi ichida ud ushlagan ayolning tasviri alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, to'la saqlanmagan bo'lsa-da, uning libosi va yuz tuzilishiga ko'ra bu ayol mahalliy aholi vakili ekanligini aniqlash mumkin. Dalvarzintepadan topilgan terrakotalarda ham ud va arfa ijrochilarining tasviri uchraydi.

O'rta Osiyoga buddizmning kirib kelish davriga oid Ayritom frizlarida beshta musiqa cholg'usi tasvirlangan. Bunda ud, arfa va baraban cholg'ulari ijrochilari bilan birga tasvirlangan. Avlos (qo'shnay uslubida chalinadigan damli cholg'u) va tarelka ijrochilari esa alohida holda tasvirlangan. Ayritom frizida tasvirlangan ud cholg'usi Afrosiyob udidan ancha farqlanadi va bu keskin munozaralarga sabab bo'lgan. Tadqiqotchi V.Baxmanning fikricha, kamonli cholg'ularning kelib chiqishini Osiyodan qidirish lozim. Bunday holda Ayritom udining ko'rinishi xuddi skripka, violonchel va kontrabas cholg'ulariga juda o'xshashligi qo'l keladi. Skripkasimon cholg'u kosaxonasining o'rta qismidagi torayish unda kamonni erkin yuritish uchun mo'ljallangan bo'lsa, Ayritom udida ham kamon bilan ijro etish uslubi mavjud bo'lgan bo'lishi mumkinligi muallif (T.S. Vizgo) tomonidan taxmin qilingan. Lekin xuddi shunday torayish ozarbayjon, turk va armanlarning tor cholg'usida ham, gitara cholg'usida ham mavjudligi masalasi yoritilmay qolgan. Fikrimizcha, ud

cholg'usining bunday ko'rinishi ta'sirida nafaqat skripka oilasidagi kamonli cholg'ular, balki gitara cholg'usi ham dunyoga kelgan bo'lishi ehtimoldan holi emas. Chunki, arablar tomonidan istilo qililib, 7 asr davomida ularning qo'l ostida bo'lgan Andaluziya (hozirgi Ispaniyaning janubiy qismi) gitaraning vatani hisoblanadi. Agar haqiqatan ham ud cholg'usi arablar tomonidan O'rta Osiyodan olib ketilgan bo'lsa, ular boshqargan halifalikning bir qismi bo'lgan Andaluziyada ham ommalashib, keyinchalik bog'lama pardalur taqilgan va gitaraga aylanganligini taxmin qilish mumkin.

Muallif ud cholg'usi bilan bog'liq yana bir lavhani keltiradi. Unga ko'ra Shox Xusrav saroyga xizmatga olinishi rejalashtirilgan yosh yigit bilan bo'lgan muloqotda uning bilim darajasini aniqlash maqsadida qaysi musiqa cholg'ularini bilishini so'raydi. Yiglit bir qator musiqa cholg'ularini, jumladan, barbat, vina, pipa va boshqalarni sanab o'tadi. Xusravning qaysi musiqachilarni eng yaxshi deb hisoblashi haqidagi savoliga yigit – chang, vina, tanbur va barbat cholg'ularida ijro etuvchilarni ko'rsatib o'tadi. Bu ro'yxatda ud cholg'usining yo'qligi muallifni ajablantiradi va u bu hodisani "ud" atamasining arablar istilosidan keyin kirib kelganligi, aslida esa bu cholg'uning eski nomi "barbat" bo'lganligini isbotlash uchun dalillar keltiradi. Arab tilida risolalar yozgan olimlarning ma'lumotlarga tayangan holda aytilgan Fannerning fikriga ko'ra VI-VII asrlarda barbat butun yog'ochdan yasalib, unga 4 dona ipak tor tortilgan.

VIII asrga kelib barbatning kosaxonasi alohida, dastasi va deka qismi alohida yog'och bo'laklardan yasala boshlangan. Bunda uning eng asosiy qismi bo'lgan kosaxonasi "qovurg'a" uslubida tayyorlana boshlangan (bunday takomillashuvning muallifi sifatida manbalarda fors musiqashunosi va musiqachisi Zalzal keltiriladi). Uning torlarining soni 5 taga yetkazilib, dastlab ushbu 5-tor ichakdan, keyinchalik mis simdan tayyorlana boshlagan. Muallifning fikricha arablar barbatning nomini o'zgartirganu, lekin undagi torlarning va pardalarining nomini saqlab qolgan (65 bet).

Biz tahlil etayotgan davrda madaniy almashuvlar nafaqat uzoq o'lkalarga qaraganda yonma-yon joylashgan mamlakatlar bilan kengroq bo'lgan. O'rta Osiyo va Eron o'rtasidagi madaniy almashuv haqida shunday fikrlar mavjud. O'sha davrda

So'g'd va Xurosonda bir xil cholg'ular mavjud bo'lgan. Yana qizig'i shundaki, sosoniylar davridagi Fors davlatining mashhur musiqachisi bo'lgan Borbad asli O'rta Osiyolik (Marvlik) bo'lgan va eron musiqa tizimidagi yetti asosiy maqomlar (pardalar)ning ixtirosini uning nomi bilan bog'lashadi. Xusrav II saroyiga kelgan Borbad mukammal shakllangan musiqachi bo'lib, o'zi bilan vatanida juda keng tarqalgan barbat cholg'usi bilan birga unda ijro etish texnikasini ham olib kelgani aniq.

Yapon imperatorlariga sovg'a qilingan buyumlar orasida saqlangan va O'rta Osiyodan keltirilgan (IX-X asr) ud cholg'usining deka qismiga tushirilgan tasvirda ikkita cholg'uchi ifodalangan. Ularning biri mizrob bilan ud chalayotgan holda tasvirlangan bo'lsa, ikkinchisi juda aniq tasvirlanmagan va u kamon bilan tik holda ushlangan cholg'uni ijro etayotganligi aniq. Bu cholg'u yoki ikki torli kamon bilan chalinadigan rubob, yoki qoshiqsimon ko'rinishda tayyorlanadigan qo'biz cholg'usi bo'lishi mumkin. Qo'biz cholg'usining qozoqlarda paydo bo'lishi (musiqashunos B.Sariboyev fikricha) yarim afsonaviy Qo'rquq nomi bilan bog'lanadi.

MUSIQAGA BAG'ISHLANGAN RISOLALAR VA KITOBLARGA ISHLANGAN MINIATYURALARDA TASVIRLANGAN MUSIQA CHOLG'ULARI

IX-XI asrlarda yashab ijod qilgan O'rta Osiyoning buyuk donishmandlari – Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Abdulloh al Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniylar o'z davridagi mavjud barcha dunyo ilmlarini puxta egallash va tahlil qilish evaziga o'z bilimotlarini yaratishga erishdilar. Bu nazariyalar va ilmlar eng ilg'or va mukammal bo'lganligi bois nafaqat Arab xalifaligi hududida, balki butun jahonda bir necha asrlar davomida dunyo ilmining rivojlanish yo'lini belgilab berdi.

Arab tilining islom dini qabul qilingan barcha mamlakatlarda davlat tili sifatida jori etilishi bir tomondan noqulaylik tug'dirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan ushbu mamlakatlarda yashagan ilm ahlining arab tiliga tarjima qilingan grek falsafasi va ilmlar buhranand bo'lish imkonini yaratdi. Bu davrda Aristoksen ("Garmonika", "Ritmika"), Aristotel ("Muammolar"), Yevklid ("Garmonika", "Kanon"), Ptolomey ("Garmonika") va boshqa mualliflarining asarlari arab tiliga tarjima qilingan edi. Ushbu asarlarning tanqidiy o'rganilishi natijasida IX-XI asrlar davomida O'rta Osiyoning buyuk olimlari – Forobiy, Ibn Sino, al-Xorazmiylar tomonidan o'z davrining mukammal musiqa nazariyasi ishlab chiqildi. Bu asarlarga yuz yillar davomida G'arb va Sharq musiqashunoslari eng mukammal manba sifatida murojaat etdilar. O'sha davrlarda musiqa ilmi matematika ilmining tarkibiy qismi sifatida qabul qilingan edi. Buyuk olimlarning asarlarida musiqa tovushining hosil bo'lishi, musiqiy tovushlarning o'zaro munosabati, ularning tartibi, intervallar, ladlar, tovushlarning qo'shilishi asosida hosil qilinadigan kuylar haqidagi ma'lumotlar bilan birga musiqa cholg'ulari to'g'risida ham juda qimmatli ma'lumotlar berilgan. Ana shu davrdan boshlangan musiqa ilmi XII asr boshlarida Faxruddin ar-Roziy ("Ilmlar majmuasi"ning bir bo'limi musiqaga bag'ishlangan), XIII asrda Safiuddin Urmaviy "Risolatun ash Sharafiya" va "Kitob ul advor"), XIV asrda eronlik olimlar ash-Sheroziy va al-Amuli, XV asrda Abdurahmon Jomiy ("Musiqha haqida kitob), al-

Husayniy, Abdulqodir Marog'iy, XVI-XVII asrlarda buxorolik Kavkabiyy va Darvish Alilarning asarlari bilan yanada boyitildi.

Abu Nasr Forobiy ellin falsafasi nomiyondalari (grek olimlari)ning asarlarini batafsil o'rganish asosida O'rta Osiyoda birinchi bo'lib musiqa nazariyasini yaratgan olim hisoblanadi. Uning "Musiqa haqida katta kitob"i nafaqat mukamal musiqa nazariyasi, balki cholg'ushunoslik bo'yicha ham ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ilk manbadi. Ushbu yirik risolaning ikkinchi kitobi musiqa cholg'ulariga bag'ishlangan. Ushbu manbada eng mukammal cholg'ulardan biri sifatida ud keltiriladi. Bu davrda udning to'rtta tori bo'lganligi, uni yanada yaxshiroq qilish uchun beshinchi tor ham kiritilishi maqsadga muvofiqligi bayon etiladi. Shundan kelib chiqib, ayrim mualliflar, shu jumladan Abdurahmon Jomiy ud cholg'usiga beshinchi tori Forobiy kiritgan, degan xulosaga keladi. Aslida esa Forobiygacha davrda yashagan al-Kindiy (taxminan 790-847 yillar) ud cholg'usiga 5-tor kiritilib, u xayvon ichagidan eshilgan holda tayyorlanganligi va yog'ochdan yasalgan mizrob (plektr) o'rniga suyakdan yasalgan mizrob ishlatila boshlangani to'g'risida ma'lumot beradi. Forobiyning kitobida ud cholg'usining tasviri berilmagan bo'lsa-da, uning zamondoshi bo'lgan Bag'dod xalifasi Ja'far al Muqtidir (manbada Djafar al-Muktidir-bi-alax) o'zining ud cholg'usini ushlab turgan holatini kumush tangada zarb qildirgani bois Forobiy davridagi ud to'g'risida tasavvur qilish mumkin.

Forobiyning kitobida keltirilishicha, tanbur o'z sadosiga ko'ra udga eng yaqin cholg'u. Bu davrdagi tanburning ikkita, ba'zida uchta tori bo'lgan. Forobiy ikki turdagi tanbur to'g'risida ma'lumot beradi. Ularning birinchisi – xuroson tanburi, ikkinchisi – bag'dod tanburi. Ularning shakli va tovush qatorida farqi bor ekanligi, bag'dod tanburida 5 ta bog'lama parda mavjudligi uchun unda faqat qadimiy kuylarni ijro etish mumkinligi, agar u takomillashtirilib, tovush qatori o'zgartirilsa qadimiy kuylarni chalish imkoniyati chegaralanib qolishi mumkinligini ma'lum qiladi. Aksincha, xuroson tanburidagi doimiy (qo'zg'almas) 5 ta pardadan tashqari 13 ta suriladigan pardalar mavjudligi va unda turli xil kuylarni chalish imkoniyati birmuncha kengligi aytiladi. 5 ta o'zgarimas (muqim) pardalarning birinchisi – xarrak va shayton xarrak orasidagi masofaning to'qizdan bir qismida, ikkinchisi – to'rtidan

ta, uchinchisi – uchdan bir qismida, to'rtinchisi – teng yarmida, beshinchisi xarrak bilan to'rtinchi parda orasidagi masofaning to'qizdan bir qismida joylashganligi ma'lum qilinadi. (79 bet).

Forobiyning kitobida damli (puflab chalinadigan) cholg'ular to'g'risida ham ma'lumotlar bor. Unda keltirilgan birinchi cholg'u bo'yama nay bo'lib, (d'Urhu)ning taxminiga ko'ra) tojiklarning tutak cholg'usiga yaqin bo'lgan bo'lsa kerak. Ushbu bo'yama nayning ustki qismida 7 ta orqa tomonida 2 ta teshik bo'lgan.

Ushbu mabada keltirilgan (muallifning ta'biricha surnay) yana bir cholg'uning ustki qismida 8 ta, orqa tomonida 1 ta va yon tomonida 2 dona teshigi mavjudligi bayon etiladi. Muallif (T.S. Vizgo) Forobiy ushbu cholg'uni naylar guruhiga noto'g'ri kiritgan, degan xulosa beradi. Bizning fikrimizcha, bu haqiqatan ham yoolama nay bo'lishi mumkin. Chunki, haligacha deyarli o'zgarmagan nay cholg'usida haqiqatan ham 1 ta havoni yuborish teshigi, 6 ta tovush balandligini bahqarandigan teshik qatorida uning yuza qismida 2 ta foydalanilmaydigan teshik va orqa yoki yon tomonida yana bitta foydalanilmaydigan teshik mavjud.

Forobiy yana bir cholg'u – qo'shnay to'g'risida ham ma'lumot keltirib, uni dabay deb ataydi (balki aslida dunay, ya'ni ikki nay ma'nosidadir).

Mabada "rubob" nomi bilan keltirilgan cholg'u ikki yoki bitta torli bo'lganligi va uning tovushi inson ovozigacha yaqinligini hisobga olgan holda bu yerda g'ijjak cholg'usi haqida gap ketayotganligini fahmlash mumkin. Chunki, arablar hozirgacha g'ijjak cholg'usini "rubob" deb ataydi (O.T.). Bu cholg'u kvarta oralig'ida, ud cholg'usining ikkinchi va uchinchi toriga mos holda sozlanishi bayon etilgan.

Arfa cholg'usi – har bitta tovush hosil qilish uchun alohida tor tortiladigan cholg'ular qatoriga kiritilib, o'sha davrda uning 11 yoki 12 torli turlari tarqalganligi, ijroda qulaylik bo'lishi uchun uning 15 torli turi ancha ma'qul ekanligi, ushbu cholg'uning yanada mukammal bo'lishi uchun uning torlari sonini 25 taga yetkazish lozimligi aytiladi. Arfaga bag'ishlangan qismda yana bir arfasimon cholg'u – ma'zif to'g'risida ham qisqa ma'lumot keltirilgan. Shu bilan musiqa cholg'ulari to'g'risidagi ma'lumotlar yakunlanadi. Lekin boshqa bir bo'limda tovush oraligi va balandligini aniqlashtirish uchun parallelepiped asosga 15 dona tor tortilgan cholg'uni tavsiya

etadi. Bu cholg'uning o'sha davrda iste'molda bo'lgan "shoxrud" yoki uning oilasiga kiruvchi cholg'u ekanligini taxmin qilish mumkin.

Forobiy davriga yaqin muddatda yashagan Abu Ali ibn Sino ham musiqani matematika fani tarkibiga kiritgan va o'zining "Kitob ush Shifo" asarining bir qismini musiqaga bag'ishlagan. Ushbu nashrda u torli cholg'ularni birinchi marta turlarga ajratgan va ularni:

- mizrobli (tanbur, barbat);
- rezonator ustiga torlari tortilgan (shohrud);
- ikkita asosga torlari tortilgan (lira);
- kamon vositasida tovush hosil qilinadigan (rabob) cholg'ularga ajratadi.

Abu Ali ibn Sino Forobiydan farqli ravishda hozirda ud nomi bilan mashhur cholg'uning eski – barbat nomi bilan keltiriladi. Barbat asli turkiyazamin va eronzaminda juda qadimdan mavjud bo'lib, unda VIII asrda birinchi bo'lib arab musiqasini ijro etgan shaxs Ibn Surayi bo'lganligi Farmer tomonidan e'tirof etilgan. Shu davrning o'zida yashagan al Xorazmiy ham barbat – bu ud cholg'usi ekanligi, bar – ko'krak, bat – o'rdak, ya'ni o'rdak ko'krak ekanligini yozgan. Haqiqatan ham davrlar ta'sirida o'zining ko'rinishini yo'qotmagan udning yon tomonidan qaralsa, bunga amin bo'lish mumkin.

O'sha davr musiqa cholg'ulari to'g'risida ma'lumot beruvchi yana bir manba "Mafotih al ulum" bo'lib, u Forobiy va Ibn Sinolarga juda yaqin davrda yashagan Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al Xorazmiy tomonidan tuzilgan. Ushbu asar ikkinchi maqolasining 7-bobi "Musiqqa haqida" deb nomlanadi va ushbu bobning 1-fasli to'laligicha musiqa cholg'ulariga bag'ishlangan. Al Xorazmiy tomonidan bitilgan mazkur asarning 7-bobi marhum olim Abdumannon Nazarov tomonidan arab tilidan o'zbekchaga tarjima qilingan va izohlari bilan O'.Toshmatovning "Cholg'ushunoslik" o'quv qo'llanmasi tarkibiga kiritilib, 2006 yilda nashr etilgan (ilovada 7-bobning 1-fasli va unga A.N. yozgan sharhi berilmoqda).

Deyarli bir davrda yashagan uch olimning musiqaga oid nazariyasi va ta'limotini XIII asrda yashagan Safiuddin Urmaviy nafaqat to'ldirdi, balki yanada

riyoqantirdi. Torobiy va boshqa olimlardan farqli ravishda u musiqa cholg'ulariga bag'ishlangan maxsus risola qoldirmagan bo'lsa-da o'z asarlarida birinchi marotaba ud cholg'usi vositasida aniq musiqiy tovush hosil o'rmini belgiladi va ularga arab alifbasi asosida nomlashni tavsiya qildi. Bu esa o'z navbatida tovushlar balandligini aniqlash va qog'ozda ifodalash imkonini berdi. Tovushlar balandligini aniqlash nisbiy (absolyut, ishtutlarga tayanmagan), ya'ni udning qaysi balandlikdagi tovushga sozlanishiga nisbatan bo'lsa-da, keyinchalik zamonaviy nota tizimining dunyoga keltirishi uchun asos yaratdi.

"Risolatun ash Sharafiya" asarida muallif udning o'sha zamonda eng mukammal cholg'usi ekanligini e'tirof etib, unda beshta juft tor mavjudligi, torlar kvinta oraliq'ida sozlanishi, udning dastasida 7 ta parda (yoki tovush hosil qilish o'rni O'T) mavjudligi to'g'risida ma'lumot berdi va har bir pardaga o'sha davrning mashhur ijrochilari bergan nomlarni yozib qoldirdi.

Sulfiuddin Urmaviy o'zining "Kitob ul advor" (manbada Kitab ul-advor) asarida ud cholg'usining tasvirini ham keltirgan. Urmaviydan keyin ud cholg'usining 5 ta tori va 7 ta pardasi to'g'risidagi ma'lumotlar ash Sheroziy (1236-1310), Abdurahmon Jomiy (1414-1492) va al Husayniy (XV asrning ikkinchi yarmi) asarlarida yozilgan. Ud cholg'usining sozlanishi, tovushqatori bilan bir qatorda uning batulsil chizmasi Abdurahmon Jomiyning "Musiqa haqida kitob"ida uchraydi.

G'ijjak to'g'risidagi ma'lumotlarga kelsak, Abdulqodir Marog'iyning kitobida keltirilishicha, g'ijjak va kemancha aslida bitta cholg'usi bo'lib, birinchisining kosaxonasi kattaroq, keyingisidagi esa kichikroq hajmi bilan farqlanadi. Bundan tushqari, o'sha davrlarda ularga tortiladigan asosiy torlar 2 tadan bo'lib, g'ijjakda cholg'usida qo'shimcha 7 dona rezonator torlar ham qo'llanilganligi bayon etiladi.

Dutor cholg'usi to'g'risidagi ilk ma'lumotlar XV asrga oid al Husayniyning qo'lyozmasida uchraydi. Biroq bu cholg'usi to'g'risida to'liq tasavvur hosil qilishning imkoniyati chegaralangan. Undagi ijro uslubi aniq yoritilmaganligi bois ko'plab tadqiqotchilar "dutor" atamasi tanburning 2 ta torli turi bo'lishi mumkin, deb xulosa chiqarishlariga imkoniyat yaratadi.

XIII-XVII asrlarda forscha yaratilgan risolalarda chang, qonun, nuzha, rubob, tanbur va nay to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Forobiy birinchi bo'lib inson ovozi eng mukammal cholg'u sifatida e'tirof etgan bo'lsa, bu fikr Ibn Sino va ash Sheroziy tomonidan yana bir bora ta'kidlangan. Ushbu allomalimizning asarlarida inson ovozigacha eng yaqin cholg'ular birinchi navbatda damli (puflab chalinadigan) cholg'ular bo'lsa, undan keyingi o'rinda torlikamonli cholg'ular ekanligi va undan keyin ud va tanbur turishi e'tirof etiladi.

XVII asrda buxorolik buyuk hofiz, sozanda Darvish Ali Changiy tomonidan yaratilgan risola o'sha davrgacha xos juda ko'p musiqa cholg'ulari haqidagi o'ta qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan. Darvish Ali Movarounnahr hukmdori Imomqulixon (1611-1642) saroyida musiqachi bo'lib xizmat qilgan. U yaratgan risolaning beshinchi va oltinchi boblari musiqa cholg'ulariga bag'ishlangan. Xususan, unda tanbur – juda qadimiy musiqa cholg'usi va boshqa cholg'ularning ustozlik ekanligi, chang – Zuhro yulduziga bag'ishlangan 26 ta torli va 7 maqomni ijro etish xususiyatiga ega cholg'uligi, nay – 8 ta teshikli qadimiy damli cholg'u va unda barcha 12 maqomlarni ijro etish mumkinligi, qonun – 6 xil sozlanishi mumkin bo'lgan timama cholg'u ekanligi, ud – barcha cholg'ularning podshosi bo'lib, uning 6 juft ipak torlari borligi haqida ma'lumotlar berilgan. Mazkur asarda Buxoro va Samarqandda keng tarqalgan rubob (mizrobli O.T.), g'ijjak, qo'biz cholg'ulari, shuningdek, mahalliy aholi tomonidan kam qo'llaniladigan musiqor (Pan fleytasi turidagi), nayi-enban (junli terisi bor damli cholg'u?), ruhavza (olti torli timama cholg'u), kungura (5 ta ladli hind cholg'usi), arg'anun (meshli damli cholg'u) haqida ham yozilgan. Darvish Ali tomonidan keltirilgan 16 ta cholg'uning 7 tasi (tanbur, chang, qonun, ud, rubob, qo'biz, g'ijjak) o'sha davrda juda ommalashganligini risolaning navbatdagi boblaridan bilib olish mumkin. Chunki unda mazkur cholg'ularning ijrochilari ular uchun yaratilgan asarlar to'g'risida so'z boradi. Bu boblarda yuqorida qayd etilmagan nay, dutor, balabon, sumay, nog'ora cholg'uchilari to'g'risida ma'lumotlar kiritilgani holda, ruhavza, kungura, musiqor cholg'ularining ijrochilari to'g'risida umuman ma'lumot berilmagan. Bu esa mazkur cholg'ularning o'sha davrda iste'molda deyarli bo'lmaganligini bildiradi.

XV-XVII asrlarda musavvirlik tomonidan yuksak mahorat bilan ishlangan miniatyuralar ham o'zida davr musiqqa cholg'ulari to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni beradi. Bu'zi miniatyuralar, xususan, Fidavsiyning "Shoxnoma"sig'a ishlangan miniatyuralarda qadimiyroq cholg'ular tasvirlangan. Chunki, "Shoxnoma"ga ishlangan miniatyuralarning eng birinchisi XIV asrga, ya'ni asar yaratilgandan keyin 100 yildan ortiq keyingi davrga oiddir. "Shoxnoma"ning XV asrdagi nashriga ishlangan miniatyuralarda musiqqa cholg'ulari aniqroq tasvirlanganligi bilan ajralib tureadi. Bu nashrdagi miniatyuralarda ud cholg'usi juda ko'p tasvirlanadi. Ud (barbat) cholg'usining mohir ijrochisi Borbad yashagan davrdan to miniatyurada aks ettirilganigacha deyarli besh asr o'tgan bo'lsa-da, bu davrda cholg'u ko'rinishining deyarli o'zgarmanligi musavvirlarga unchalik qiyinchilik tug'dirmagan.

Shu davrda nashr etilgan "Shoxnoma"ga ishlangan miniatyuralarda arfa, ud, tanbur va rubob cholg'ulari o'rin olgan. Asar qahramonlaridan biri – Ozodaning qo'lida tasvirlangan arfa cholg'usining 14 tori juda aniq tasvirlangan. Ko'plab miniatyuralarda arfa cholg'usiga doyra jo'r bo'lishi tasvirlanadi (manbada arfa cholg'usi "chang" atamasi bilan berilgan. O.T.). Arfa cholg'usida erkaklar, o'smir yigitlar, ko'pchilik holiarda esa ayollar ijrochi sifatida tasvirlanadi. Yana bir miniatyurada kekxa ayol (balki jodugardir) qo'lida 3 ta torli tanbursimon cholg'u tasvirlangan bo'lib, uning bog'lama pardafari 13 tani tashkil qiladi.

Miniatyuralarda rubob cholg'usi ham uchraydi. Lekin u arfa va ud cholg'ulariga nisbatan kamroq tasvirlanganligi amaliyotdagi nisbatan kamroq ishlatilganligini bildiradi.

Ushbu cholg'ular qatorida qonun cholg'usi ham miniatyuralardan joy olgan. Lekin qonun cholg'usiga nechta tor tortilgani, quloqlarining sonini ilg'ab olishning imkoniyati yo'q. Faqat qonun cholg'usi sozandalarning tizzasiga qo'yilib, tirnab chalinayotganini kuzatish mumkin.

Ushbu asarga ishlangan miniatyuralardan birida g'ijjak cholg'usi ham o'z aksini topgan. Tasvirdagi g'ijjak kamon vositasida chalingani, uning kosaxonasi yarim shar shaklida, dastasi esa yuqori tomon kengayib boruvchi shaklda ekanligini ilg'ush mumkin. Ammo uning nechta torli ekanligini ilg'ab bo'lmaydi.

Xuddi shunday ko‘rinishdagi g‘ijjak Amir Xusrav Dehlaviyning “Xusrav va Shirin” poemasi-ga Kamoliddin Bexzod (1455-1537) tomonidan ishlangan miniatyurada ham tasvirlangan.

Shu asarga ishlangan yana bir miniatyurada uch kishidan iborat cholg‘uchilar ansambli tasvirlangan bo‘lib, ularning ikkitasi – nay va doyra ijrochilari, uchinchisi esa qarsak chalib turgan o‘smir yigitdir. Miniatyurada o‘z aksini topgan nay bo‘ylama naydir. Afsuski, xuddi Afrosiyob topilmalaridagi kabi bu tasvirda ham nayning nechta teshigi bo‘lganligini aniqlab bo‘lmaydi.

Boshqa miniatyuralarda tasvirlangan cholg‘u ansambllarining tarkibi turlicha. Masalan ularda chang, doyra, nay tarkibli, chan, ud, tanbur, rubob tarkibli ko‘rinishda uchraydi.

Aksariyat miniatyuralarda ov va jang jarayonlarini tasvirlashda kuchli ovoz chiqaradigan cholg‘ular ishtirok etadi. Bular asosan, karnay, surnay, tarelka, nog‘ora va litavrasimon katta urma cholg‘ulardir.

Miniatyuralardan shuni kuzatish mumkinki, cholg‘u ansambllarining ikki xil – kamer (asosan yopiq joyda ijro uchun mo‘ljallangan cholg‘ulardan tashkil topgan) va ochiq havoda chalishga mo‘ljallangan ansambllar shu davrda deyarli shakllanib bo‘lgan. Miniatyuralarda tasvirlangan karnaylar ikki xil ko‘rinishga ega. Bular – to‘g‘ri va tirsakli karnaylardir. “Shoxnoma”ning 1440 yilgi nashriga tayyorlangan miniatyurada jang qilayotgan har ikki tomonning alohida cholg‘u ansambllari tasvirlangan. Bu yerdagi har ikki ansambli choig‘ulari tarkibi bir xil. Lekin bu miniatyurada muqaddam tasviriy san‘at asarlarida tasvirlanmagan ikki tomoniga teri tortilgan baraban ham o‘z aksini topgan.

Miniatyuraga boy nashrlardan yana biri Alisher Navoiyning “Xamsa”sidir. Mazkur asarlarga o‘sha davr musavvirlari tomonidan ishlangan miniatyuralarda chang, g‘ijjak, doyra, rubob, tanbur, dutorsimon cholg‘u, ud, surnay, karnay, nog‘ora, nay choig‘ulari aks ettirilgan.

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA O'ZBEK MILLIY CHOLG'ULARI

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida O'rta Osiyoga kelgan sayohatchilar bu yerdagi milliy musiqa cholg'ularining rang-barangligi va turlarining ko'pligini ko'rib hayron qolishgan. Ular Chor Rossiyasi tomonidan bosib olingan yerlardan musiqa, hukumat qo'shinlarining oyog'i yetib bormagan tog'li hududlarga ham borishga muvaffaq bo'lishgan va turli joylardan musiqa cholg'ularini arzon garovga sotib olib o'z kolleksiyalarini yaratishgan. Ushbu sayohatlar davomida O'rta Osiyodan olib ketilgan musiqa cholg'ularining juda katta qismi Sankt Peterburgdagi Etnografiya instituti qoshidagi Pyotr I nomidagi muzeyida jamlangan. Bu yerdagi cholg'ularning asosiy qismi IX asr 80-yillarining yarmidan 1914 yillarigacha davra yig'ilgan bo'lib, ularni to'plashda I.Zarubin, I.Rachinskiy, K.Roset, A.Samoylovichlar tomonidan sotib olingan cholg'ular asosiy o'rinni egallaydi. Muzeydagi cholg'ular Pomirning tog'li qishloqlari va Xivaga uyushtirilgan sayohatlar davrida sotib olingan. A.Samoylovich kolleksiyasiga oid bo'lganligi bois bizni qiziqtiradi, albatta. Bu kolleksiyadagi tanbur, qo'biz, g'ijjak, bulaman, surnay, ulla tuydyuk, nog'ora, va doyralar ichida dutorning yo'qligi Samoylovichni ham qoniqtirmagan. Shunisi qiziqarli-ki, Xivadan sotib olingan tilli tuydyuk cholg'usining rasmi bundan uch yil muqaddam Suriyadan kelgan folklor ansamblida foydalanilgan va bizga sovg'a sifatida tashlab ketilgan arablarning "maqruna" cholg'usining xuddi o'zginusidir. Ushbu cholg'uni biz qo'shnay, surnay va bulaman cholg'ularining mohir ijrochisi Matrasul Matyoqubovga ko'rsatganimizda xuddi shunday cholg'uning avval Xivada yoki Turkmanistonda mavjud bo'lganligi haqida ma'lumotlarga ega ekanligi bildirgan edi. Bundan kelib chiqadiki, shu ko'rinishdagi cholg'ular ham sotilib, ularning o'rniga hozirgi ko'rinishdagi qo'shnaylar o'tgan asrning boshlaridan foydalanila boshlagan ekan.

O'sha davrda ayollar o'rtasida changqo'biz juda keng tarqalganligi va uni xivuliklar "qo'biz" deb atashi yozib qoldirilgan. Xonning chiqishini "e'lon qilindigan" kamaylar va kechalari soqchilar tomonidan chalinadigan barabanlarni

Samoylov xivaliklarning musiqa cholg'ulari qatoriga kiritmaydi. Uning kolleksiyasida cholg'ular hozirgi kundagi cholg'ulardan keskin farqlanmaydi. G'ijjak uch torli bo'lib, uning kosasi kokos daraxtining mevasidan yasalganligi, tanburning torlari uchta ekanligi istisno bo'lmasa, aksariyat cholg'ularning deyarli o'zgarmagan holda o'zbek musiqa madaniyatida saqlanib kelayotganligini anglatadi. Darvesh qiyofasida O'rta Osiyoga kelgan mo'jor (venger) Vamberi ham g'ijjak, dutor cholg'ulari to'g'risida alohida fikr bildirgan. Ayniqsa, u xon saroyidagi musiqa cholg'ulari va sozandalarning mahoratiga yuksak baho beradi.

Shu davrlarda to'plangan musiqa cholg'ulari kolleksiyalari ichida eng boyi 1870 yilda Toshkent shahriga kapelmeyster lavozimiga ishga kelgan Avgust Eyxgornning to'plamidir. U bu yerda o'tgan 13 yil umri davomida ikki marta cholg'u kolleksiyasini to'plagan. Uning birinchi kolleksiyasi 1872 yili Moskvadagi ko'rgazmada namoyish etilib, keyin Venada tashkil etilgan Jahon ko'rgazmasiga olib ketilgan va V.Belyayevning taxminiga ko'ra u yerdan qaytmagan. Shundan keyin ikkinchi marta to'plangan cholg'ular kolleksiyasi 1885 yilda Peterburgdagi F.Patek nomidagi muzeyda namoyish etilgan.

Eyxgornning kolleksiyasi ikki bo'limdan iborat bo'lib, birinchi bo'lim – “Qirg'izlar va boshqa mo'g'ul xalqlarining cholg'ulari” (nima uchundir Eyxgorn qirg'izlarni, shu jumladan qozoqlarni turkiylar emas, mo'g'ullar guruhiga taalluqli deb hisoblagan), ikkinchi bo'lim – “Turkiston, Qashqar, Qo'qon, Afg'oniston, Buxoro va Xiva xalqlarining cholg'ulari” deb nomlangan. Hozirda ushbu kolleksiya Moskva shahridagi M.Glinka nomidagi muzeyda saqlanadi. Birinchi bo'limga taalluqli uchburchak kosaxonali do'mbira, o'yma qilib tayyorlangan oval shakldagi do'mbira, qo'biz, qo'miz, choor, surnay, changqo'biz, yog'och qo'biz kabi cholg'ular to'g'risida uzoq to'xtalmasak-da, ikkinchi bo'limdagi cholg'ular to'g'risida qisqacha ma'lumotlar beramiz.

Bu bo'limdagi cholg'ular uchta guruhga ajratiladi: torli, damli va urma zarbli. Torli cholg'ular guruhiga kiritilgan dutorning hozirda qo'llanilayotgan an'anaviy dutor dan hech qanday farqlanmasligini kuzatish mumkin. Bu turga kiruvchi tanburning ikki xili namoyish etilgan. Birining kosasi oval shakliga yaqin bo'lsa,

dekichid) nakalimon ko'rinishida butun yog'ochdan yo'nilgan, ancha uzun dastaga ega va dastasida 16 ta bog'lama pardasi bor. Tanburlarning har ikkisi ham 3 tadan metall simlar tortilgan. Tanburlarning uchta tortligidan tashqari unga o'xshash tanburshimon cholg'ularning: chortor, panjtor va shashtor turlari ham Tojikiston hududida saqlanib qolganligi haqidagi ma'lumotlardan Tojikistonda mavjud bo'lgan tanbur va setorlarning turlari haqida gap ketayotganligini anglash mumkin. Eyxgorn kamon bilan chalinadigan tanbur haqida gapirib, uni "setor" deb noto'g'ri nomlashadi, chunki uning tortlarining soni 12 ta, deydi. Eyxgorn kolleksiyasidagi birinchi g'ijjak an'anaviy an'anaviy g'ijjakdan faqat torining uchtaligi bilan farqlanadi. Ikkinchi g'ijjaking kosaxonasi kokos yong'og'ining kosasidan bo'lib, unga ikki dona ot qiltidan tor tortilgani bayon etilgan.

Kolleksiyadagi ruboblar uchta bo'lib, ularning birinchisi – boy savdogardan sotib olingan qadimiy rubob, ikkinchisi toshkentlik sozgar tayyorlagan yangi rubob va Qobukdan keltirilgan, oltita ichakdan eshilgan asosiy tori, 9 ta metall rezonator tori bo'lgan Afg'on rubobidir. Fikrimizcha, qadimiy rubob sifatida e'tirof etilgan cholg'u ponabr rubobi bo'lsa kerak (O.T).

Eyxgorn kolleksiyasida Qashqardan keltirilgan qonun ham mavjud. 36-38 ta metall simi bor bu cholg'u o'sha davridayoq iste'moldan chiqib ketganligi kolleksiyadagi cholg'uning nochor ahvolga kelib qolganligi va mahalliy sozgarlar va tozandilarning bu cholg'u to'g'risida Eyxgornga tuzukroq ma'lumot bera olmaganligidan ham ma'lum. Kolleksiyadagi surnay cholg'usi to'g'risida berilgan ma'lumotlar bu cholg'uning hozirgacha o'zgarmaganligini isbotlaydi. Unda ijro etilishning "dam qaytarib chalish" usuli Eyxgorni lol qoldiradi va u saflam 300 taktilik usar davomida surnaychi biror marta ham nafasni uzmasdan go'yo bir nafasda ijro etganligini e'tirof etadi.

Eyxgorn kolleksiyasida jamlangan qo'shnay, nay cholg'ulari ham hozirgacha hech qanday o'zgarishga uchramagan. Faqat unga kiritilgan nay metallidan yasalgan bo'lib, katalogda "sarboz nay" deb ko'rsatilgan. Har ikki cholg'uning ko'rinishi va tashiklarining soni bir xil.

Damli cholg'ularning eng yirigi bo'lmish – karnay kolleksiyada ikki xil ko'rinishda namoyish etiladi. Ularning birinchisi – to'g'ri quvurli, ikkinchisi – tirsakli. Tadqiqotchilarning fikricha, tirsakli karnaylar XIX asrning oxiridan boshlab umuman iste'moldan chiqib ketgan va o'tgan asrning boshlarigacha muddatda Buxoro amirligidagi maxsus marosimlardagina ishlatilgan.

Kolleksiyaning oxirgi qismida doyra, nog'ora, chindovul, safoil, sagat (tarelka) va nima uchundir urma cholg'ular qatoriga kiritilgan changqo'biz cholg'ulari namoyish etiladi. Doyra va nog'ora ko'rinish va shakl jihatidan deyarli o'zgarmagan bo'lsa, kosaxonasi misdan yasalgan va ustiga teri tortilgan chindovul (qozoqlarda daulpaz, qirg'izlarda daulbas deyilgan) hozirda iste'moldan chiqib ketganligining guvohimiz. Bu cholg'ular asosan otlarning egariga bog'lab yurilganligi va unda qo'l bilan va qamchi bilan chalish mumkinligi yozilgan. Kolleksiya tarkibida bo'lgan sagat (tarelka) ham chindovul kabi o'tgan asrning boshlaridayoq iste'moldan chiqib ketdi. Va nihoyat kolleksiyadagi eng oxirgi cholg'u – changqo'biz qandaydir sababga ko'ra “chang” deb nomlangan va zarbli cholg'ular guruhiga kiritilgan. Aslida uni “tilli” cholg'ular guruhiga kiritish ma'qulligi T.Vizgo tomonidan e'tirof etiladi.

Kolleksiyada o'sha davrdagi aksariyat cholg'ular aks etgan bo'lsa-da, xalq ichida iste'molda bo'lgan cho'pon nay, burg'u (hayvon shoxidan yasalgan cholg'u), tablak, qoshiq va qayroq unutib qoldirilgan.

Ushbu va boshqa manbalar asosida yozilgan va 1933 yilda chop etilgan V.Belyayevning “Muzikalnie instrumenti Uzbekistana” (O'zbekistonning musiqa cholg'ulari) nomli kitobida o'sha davr musiqa cholg'ulari to'liq qamrab olingan va ularning har biriga jiddiy yondashilib, chuqur ilmiy ta'rif berilgan.

V. Belyayev cholg'ularni ularda tovush hosil qilish xususiyatiga ko'ra tasniflab uchta katta guruhga ajratgan. Birinchi guruhga – urma, shovqinli, timama-tilli, rezonansli cholg'ularni, ikkinchi guruhga – damli cholg'ularni, uchinchi guruhga – torli cholg'ularni kiritgan. Birinchi guruh 4 turga ajratilib, unga kiritilgan urma cholg'ular sifatida: qarsak (insonlarning ritm qilish mumkin a'zolari ishtiroki sifatida), qoshiq, zang, doyra, nog'ora, chindovul, do'l singari milliy cholg'ular bilan birga o'sha davrda iste'molga kirib kelgan yevropa cholg'ularidan kastanet, litavra, mis

musliklar, uchburchak, katta va kichik barabanlar ham kiritilgan. Shundan keyin "Dandi cholg'ular" guruhi o'z navbatida 6 ta turga, "Torli cholg'ular" esa 5 ta turga ajratilgan. Salkam 100 betlik matnda bayon etilgan cholg'ular haqidagi ma'lumotlarning ko'p qismi haligacha o'z qimmatini yo'qotmagan va cholg'ushunoslik bo'yicha hozirgacha yaratilgan qo'llanmalarning eng mukammallaridan biridir.

Kitobning ilk mavzusi inson tomonidan hosil qilinadigan qarsakka bag'ishlanadi. V.Belyayev o'zidan muqaddam o'tgan cholg'ushunos olimlar Forobiy, Ibn Sino va boshqa Sharq olimlaridan keyin birinchi bo'lib inson a'zolarining o'zida hosil qilinadigan tovushni, ya'ni qarsakni musiqa cholg'ulari qatoriga kiritadi. U o'z kitobida qarsak jo'rligida ijro etilgan qo'shiq parchasi notasini ham keltiradi. Kitobda O'zbekistonda foydalaniladigan qayroq va qoshiqni yevropa tasnifiga amal qilgan holda urma cholg'ularning "kastanetlar" turiga kiritadi. Qayroq va qoshiqning tarixiy ahamiyati, milliy musiqada foydalanish o'rinlariga alohida e'tibor qaratadi.

Urma cholg'ularning "Mis tarelkalar" turiga kiritilgan cholg'ular ichida "sagat" nomi bilan uncha katta bo'lmagan bir juft bronzadan yasalgan tarelka haqida ma'lumot berilgan. Shu yerda "sagat" atamasining etimologiyasi haqida to'xtalib, Kurt Zaksning "Musiqa cholg'ulari lug'ati"ga asoslangan holda bu so'z arabchada "kastanet" ma'nosini berishini yozgan.

Kitobning doyra, chirmanda, childirma, dapga bag'ishlangan mavzusida u hududimizda hozirgi davrgacha juda keng iste'molda bo'lgan doyra cholg'usi haqida juda keng ma'lumotlar bergan. O'zbekistonning turli hududlarida turli nomlanishga ega bo'lgan bu cholg'uning aslida bir xil cholg'u ekanligi, unda hosil qilinadigan ikki xil tovush ham turli joyda turlicha nomlanishi to'g'risidagi batafsil ma'lumotlardan keyin doyra ritmlarini notaga olish masalalariga ham to'xtaladi. Ayniqsa, uning mahalliy ijrochilar tomonidan milliy usullarni og'zaki bayon qilish uslublariga qaratgan e'tibori taxsinga loyiq. V.Belyayev keltirgan ma'lumotlarga qaraganda oddiy usullar bilan bir qatorda maqom sho'balarida foydalaniladigan juda murakkab usullarni ham og'zaki ravishda uzatish imkoni bo'lgan. Shu ma'noda u "Saqil" va

“Ufori Saqil” usullarining an’anaviy tarzidagi va zamonaviy nota yozuvidagi variantlarini keltiradi.

Nog‘oraga bag‘ishlangan mavzuda u katta nog‘oralar (maxsus tantanalarda foydalanilgan litavrasimon cholg‘u), karnay, sumay, doyra bilan birgalikda ishlatiladigan kichik nog‘oralar to‘g‘risida ma‘lumotlar keltirgan.

Ma‘lumki, V.Belyayev o‘z ma‘lumotlarini Avgust Eyxgorn tomonidan to‘plangan kolleksiya va uning e‘lon qilingan va e‘lon qilinmagan yozma ma‘lumotlariga tayangan holda bayon etgan. Shu sababli Eyxgornning ma‘lumotlariga tayangan holda yana bir cholg‘u – chindovul haqida to‘xtalib, misdan yasalgan va ustiga teri tortilgan, uncha katta bo‘lmagan bunday cholg‘ular o‘ting egariga bog‘lab qo‘yilgan yoki qo‘lda tasmasidan ushlagan holda ijro etilgani bayon etiladi.

Do‘l yoki dovul nomi bilan ataladigan cholg‘ularning O‘zbekiston hududida unchalik keng tarqalmaganligi, shunga o‘xshash, litavrasimon cholg‘ularning Buxoro amiri tomonidan o‘tkaziladigan maxsus marosimlarda ishlatilganligi haqida xabar beradi. Dovul cholg‘usi haqiqatan ham Kavkaz xalqlari va Eronda juda keng tarqalgan. Bu cholg‘ularni hozir ham O‘zbekistonda ishlatishadi va uning mohir ijrochilari bor. Shu o‘rinda Farg‘ona vodiysida hozirgacha ishlatiladigan bir atama – “do‘l nog‘ora” haqida bir oz to‘xtalsak. Odatda ochiq havo ansambli, ya‘ni karnay, sumay, doyra ishtirok etadigan ansambllarda Toshkentda albatta nog‘ora ishtirok etadi. Lekin hozirgacha Farg‘ona vodiysida bu ansambli tarkibida bir juft nog‘ora o‘rnida ikkita baraban ishlatilib, ularning past tovush beradigani – do‘l nog‘ora deb ataladi.

Kitobning II bo‘limi “Shovqinli cholg‘ular” deb nomlangan. Bu yerda u safoil cholg‘usini nima uchundir “sapai” tarzida ataydi va safoil ijrosida ijro etilgan qo‘shiq notasi ham keltirilgan (safoil to‘g‘risida batafsil ma‘lumot, uning surati keyingi bo‘limlarda beriladi – O‘.T.). Ushbu bo‘limda yana bir cholg‘u – zang to‘g‘risida, ya‘ni raqs paytida raqqosalar qo‘llari va oyoqlariga taqadigan “zang” haqida ham ma‘lumotlar keltiradi.

Kitobning unvutidagi bo'limlari changqo'biz va tarelkalarga bag'ishlangan. Ashula cholg'ular guruhi – "Tirnama-tilli cholg'ular"ga kiritilgan changqo'bizning turlari va ijro uslubi haqidagi ma'lumotlar qatorida u (Kurt Zaks ma'lumotlariga tayangan holda) bu turdagi cholg'ular yevropada "vargan" deb atalgani, 1800 yillarda bu cholg'u juda ommalashib ketib, undagi ijrochilik o'ta yuqori darajaga yetganligi va XIX asr davomida u "lab garmonikasi" nomli cholg'u tomonidan siqib chiqarilganligini keltiradi. "Rezonansli cholg'ular" qatoriga kiritilgan tarelka va patubning katta ashula ijrosida qo'llanilganligi, ular xonandalarning ovozi kerakli tomonga yo'naltirishda foydalanilganligi, shu bilan bir qatorda ba'zi ijrochilar tarelkalarni xuddi jonglyorlar kabi o'ynatish mahoratini ham egallaganligi ta'riflangan.

Kitobning nazarimizda tarelkalarni katta ashula paytida ishlatishning bir necha usuli bor. Avvalo u ijrochining o'ziga ishongan holda tomoshabinlar oldida turlashiga yordam beradi. Chunki, har qanday hofiz ham tik turgan holda ashula aytayotganda qo'llarini qay holatda tutishni o'ylashga majbur. Shuning uchun tarelka bu holatda qandaydir "suyanchiq" ma'nosida ham ishlatishi mumkin. Bundan tashqari, tarelkalarning eng asosiy vazifasi – xonanda ovozi kerakli tomonga (birinchi navbatda o'zi eshitadigan darajada), ya'ni tomoshabinlar va hamnafasi tomonga yo'naltirishdir. Shu bilan bir qatorda ijro jarayonida, shuningdek, hamnafas (birgalikdagi) ijro davrida bir xil tempga rioya qilish uchun "dirijorlik tayoqchasi" vazifasini ham bajaradi.

Kitobning ikkinchi bobi damli cholg'ularga bag'ishlangan bo'lib, undagi 6 ta bo'limga damli cholg'ularning turlari to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Birinchi bo'limga milliy cholg'ulardan sopol nay va karnay haqida, ikkinchi bo'limga bo'yama naylar – cho'pon nay (g'ajir nay), tutak va enlama nay haqida, uchinchi bo'limga hozirda biroz unutilgan bir juft bargning bir-biriga yopishtirgan holda ular orasidan havo o'tkazish orqali tovush hosil qilish usuli (matnda "sapi") haqida, to'rtinchi bo'limga qo'shnay, bulaman va sibizg'alar haqida, beshinchi bo'limga esa sumay va duduk to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu bobning so'nggi bobi garmonlarga bag'ishlangan. Ma'lumki, muqaddam Xorazmda ayollar tomonidan

(xalfalar) juda keng qo'llanilgan garmonlar o'rnini keyingi paytda akkordeon cholg'usi to'liq egallab bo'ldi.

E'tiborlisi shundaki, kitobning barcha bo'limlarida keltirilgan deyarli barcha cholg'ularning imkoniyatlari, tovushqatori, ba'zi cholg'ularning tuzilishi va yasalishi, shuningdek ularda ijro etilgan kuylardan namunalar keltirilgan.

Torli cholg'ularga bag'ishlangan bobning kamonli cholg'ular haqidagi bo'limida qadimiy cholg'u – qo'biz, shuningdek, g'ijjak va o'sha davrda mahalliy sozandalar keng foydalangan skripka cholg'usi to'g'risidagi ma'lumotlarga duch kelamiz.

Navbatdagi bo'lim tirnama cholg'ular ta'rifiga bag'ishlangan bo'lib, unda do'mbira va dutor to'g'risidagi ma'lumotlar beriladi. Bu yerda dutor haqida o'ta batafsil ma'lumotlar berilgani holda do'mbira haqidagi ma'lumotlar juda qisqa va faqat boshqa manbalarga tayangan holda berilgan. Vaholangki, Respublikamizning janubiy viloyatlari – Qashqadaryo va Surxondaryoda hozirgacha oddiy xalqning eng sevimli cholg'usi, baxshilarning doimiy hamrohi bo'lib kelayotgan o'zbek do'mbirasi (bizning nazarimizda) o'sha davrda ham shu va boshqa hududlarda juda keng tarqalgan bo'lishi kerak.

Mizrobli (plektrli) cholg'ularga bag'ishlangan bo'limda ikki turdagi cholg'ular – dastasi lادلarga bo'lingan va bo'linmagan cholg'ular haqida ma'lumotlar keltiriladi. Dulan rubobi (muallifning ma'lumotlariga ko'ra bu cholg'ungan Qashqardan keltirilgan – O'.T.) ladsiz cholg'u sifatida keltirilib, uning imkoniyatlari ancha batafsil ochilgan. Biroq bu cholg'u va ladli cholg'u sifatida keltirilgan "hind rubobi" o'sha davrda ham O'zbekiston hududida keng tarqalmagan. Muallifning aytishicha, bu ikki rubobning asosiy farqi ulardagi lادلarning bor yoki uning yo'qligida.

Ushbu bo'limda yozilishicha, o'sha davrda qashqar rubobi hozirgichalik keng tarqalmagan va faqat Farg'ona vodiysida iste'molda bo'lgan. Bu ruboblarning 5 dona tori bo'lib, eng ingichka va eng yo'g'on torlari juft bo'lgan (hozirda yo'g'on tori bitta, o'rtadagi tori juft).

Tanbur to'g'risida berilgan juda keng va batafsil ma'lumot bu cholg'uning o'sha davrda juda keng tarqalganligi va O'zbekistonning deyarli barcha hududlarida

ishlatilganligidan dalolat beradi. Manbada uning 3 ta torli turi berilgan. Uchta torli tanburning kamoni bilan ijro etiladigan turi esa "setor" nomi bilan berilgan. Hozirda kosaxonasi biroz katta va boshqa ko'rinishga ega bo'lgan, ham noxun bilan, ham kamoni bilan chalinadigan cholg'u "sato" deb atalmoqda. Manbada "chortor" nomi bilan berilgan tanbur hozirgi tanburning xuddi o'zidir. "Panjtor" nomi berilgan cholg'u bizning fikrimizcha uyg'ur tanburi bo'lsa kerak. Chunki, bu tanburlar o'zining kosaxonasi kattaligi, dastasining uzunligini hozirgacha saqlab qolgan. Manbada "shashtor" nomi berilgan cholg'uning ikki turi to'g'risida ma'lumotlar keltiriladi. Birinchisida mizrob bilan ijro etiladigan juft tori bo'lib, qolganlari rezonator sifatida qo'llanishi, ikkinchisida esa juft torlar o'rtada joylashgan bo'lib, tanburning shu qismi biroz balandroq yasalgani ma'lum qilingan. Bunday cholg'ularning bizgacha yetib kelgan turlari yo'qligi, mutaxassislarining ham bunday cholg'ular to'g'risida bilmasligiga suyangan holda ushbu cholg'uni Tojikistonning Dardaxshon hududida hozirgacha saqlanib qolgan "setor" cholg'usining turlaridan biri, deb o'ylash uchun asos bor. Bundan tashqari, tanburda (uyg'ur tanburidan boshqa) doimiy ravishda asosiy kuy chalinadigan tori toq bo'lgan va u noxun (ko'rsatkich barmoqqa kiyiladigan maxsus metall moslama) yoki o'stirilgan tirmoq bilan ijro etilgan. Noxun (shu jumladan tirmoq)da juft torni chalish ancha murakkab va yuqorida qayd etilganlardan kelib chiqib, "shashtor"ning tanbur qatoriga noto'g'ri kiritilganligini isbotlash mumkin.

Cholg'ularga bag'ishlangan so'nggi bobda kalin, chang va qonun cholg'ulari haqidagi ma'lumotlar keltirilgan. Muallifning "kalin" va "qonun" to'g'risida berilgan ma'lumotlarga tayangan holda ularning bir xil cholg'u, ya'ni qonun ekanligini anglash mumkin. Chang to'g'risidagi ma'lumotlarga qaraganda uning tovushqatori diatonik bo'lgan va tovushqatoridagi 14 ta bosqichning 13 tasida uchta va faqat bittasi toq torlari bo'lib, jami 40 tori bo'lgan.

Biz V.Belyayevning "O'zbekiston musiqa cholg'ulari" kitobida keltirilgan ma'lumotlarni to'liq keltirishni maqsad qilib olmagan holda cholg'ularning hozirgi kundagi holati bayon qilinadigan navbatdagi bo'limlarda ular to'g'risida batafsil ma'lumotlarni berishga harakat qilamiz.

I-BOB yuzasidan mustaqil ta'lim bo'yicha savollar va topshiriqlar

1. Zaminimizda yashagan fors va massagetlarning musiqa madaniyati to'g'risidagi ilk yozma ma'lumotlar qaysi millat tarixchilarining kitoblarida keltirilgan va bular asosan qaysi muqaddas kitob bilan bog'liq bo'lgan?
2. Prezidentimiz I.Karimovning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" kitobida Samaraqand shahri yonidagi Mo'minobod qishlog'i hududida ayol kishining qabridan qanday buyumlar va qanday cholg'u topilgan?
3. Afrosiyob hozirgi kunda qaysi shaharning nomi?
4. Qaysi musiqiy cholg'u Afrosiyob terrakotalarida eng ko'p tasvirlangan deb hisoblanadi?
5. Forobiydan keyin yaratilgan musiqiy risolalarda ud cholg'usida nechta tor bo'lgan va ular qanday interval oralig'ida sozlangan?
6. Yaponlarda udsimon cholg'usi qanday ataladi?
7. Afrosiyobdan topilgan terrakotalar orasida damli (puflab chalinadigan) cholg'ular guruhiga oid aksariyati qanday cholg'ular bo'lgan va ularning ijrochilari sifatida ko'p hollarda kimlar tasvirlangan?
8. Bo'ylama naylar hozirgi kunda qaysi davlatda ishlatiladi va qanday nomlanadi?
9. Arablar ishlatadigan naylar ularning nechta maqomlari nomi bilan ataladi va har bir cholg'u ma'lum bir balandlikdagi tovushga sozlanganda qanday ataladi?
10. Fors davlatining mashhur musiqachisi bo'lgan Borbad asli qayerlik bo'lgan?
11. IX-XI asrlarda yashab ijod qilgan O'rta Osiyoning buyuk donishmandlaridan kimlarni bilasiz?
12. IX-XI asrlar davomida O'rta Osiyoning qaysi buyuk olimlari tomonidan o'z davrining mukammal musiqa nazariyasi ishlab chiqilgan?
13. Abu Nasr Forobiyning qaysi kitobi mukamal musiqa nazariyasi, balki cholg'ushunoslik bo'yicha ham ilk manba deb hisoblanadi?
14. Forobiy necha turdagi tanbur to'g'risida ma'lumot beradi va ularni qanday nomlaydi?
15. "Kitob ul advor" kimning asari?
16. "Musiqa haqida kitob"ning muallifi kim?

17. XV asrda oid dutor cholg'usi to'g'risidagi ilk ma'lumotlar kimning qo'lyozmasida uchraydi?
18. Darvish Ali Changiy Movarounnahr hukmdori Imomqulixon saroyida musiqachi bo'lib nechunchi yillar xizmat qilgan?
19. Darvish Ali Changiy chang cholg'usini qanday ta'riflaydi?
20. Akamriyat miniatyuralarda tasvirlangan ov va jang jarayonlarida kuchli ovoz chiqaradigan cholg'ularni sanab o'ting.
21. Nechunchi asrlarda O'rta Osiyoga kelgan sayohatchilar bu yerdagi milliy musiqa cholg'ularining rang-barangligi va turlarining ko'pligini ko'rib hayron qolishgan?
22. O'rta Osiyodan olib ketilgan musiqa cholg'ularining juda katta qismi qaysi muzeyda jamlangan?
23. Ramoylov xivaliklarning musiqa cholg'ulari qatoriga qaysi cholg'uni kiritmaydi?
24. Avgust Eyxgornning birinchi kolleksiyasi nechanchi yili Moskvadagi ko'rgazmada namoyish etilib, keyin Venada tashkil etilgan Jahon ko'rgazmasiga olib ketilgan?
25. Avgust Eyxgornning ikkinchi marta to'plangan cholg'ular kolleksiyasi nechanchi yilda qaysi shahardagi qanday nomli muzeyda namoyish etilgan?
26. A.Eyxgornning kolleksiyasi ikki bo'limdan iborat bo'lib, U ikkala bo'limni qanday nomlaydi?
27. V. Belyaev cholg'ularni tovush hosil qilish xususiyatiga ko'ra tasniflab nechta guruhga ajratgan?
28. Hozirgacha Farg'ona vodiysida ansambl tarkibida bir juft nog'ora o'rnida ikkita turaban ishlatiladi, ularning past tovush beradiganini nima deb atashadi?
29. Xorazmda ayolilar tomonidan (xalfalar) juda keng qo'llanilgan garmonlar o'rnini hozirgi paytda qaysi cholg'u to'liq egallab oldi?
30. Dulan rubobi va "hind rubobi"ning asosiy farqi nimada bo'lgan?
31. Uchta torli tanburning kamon bilan ijro etiladigan turi qaysi nom bilan atalgan?

2-BOB

CHOLG'ULAR TASNIFI MASALASI

Musiqa cholg'ularini bir tizimga keltirish va ularni turlarga bo'lib tasniflash amaliyoti dastlab Hindistonda boshlangan. Bu ish eramizdan oldin boshlangan bo'lib, keyinchalik boshqa joylarda ham shu tizim mukammallashtirila boshlangan. Hindlarning tasnifi asosida yaratilgan tizim dastlab Mixallion tomonidan rivojlantiriladi va keyinchalik dunyoga mashxur bo'lgan Xornbostel va Saks nomlari bilan bog'liq, nisbatan mukammal tasnifning yaratilishiga asos bo'ladi. Andre Shafner tasnifning yanada mukammal bo'lishi uchun har bir cholg'uning kategoriyalari orasidagi farq, ya'ni uning mustabkamligi, qattiqligi, ixchamligi yoki havo bilan tebranish hosil bo'lishidagi farqlarini aniqlab fan rivojiga muhim hissa qo'shgan.

Xornbostel va Saks tasnifiga ko'ra cholg'ular to'rt guruhga bo'linadi. Bular: aerofonlar (puflama damli), xordofonlar (torli), membrafonlar (urma zarbli) va idiofonlar (o'zi sado beruvchi urma zarbli) hozirda mavjud hamma musiqa cholg'ularini qamrab oladi, degan fikr mavjud.

Bundan o'n asrdan oldinroq yashagan mashhur ajdodlarimiz Abu Nasr Forobiy va Abu Ali Ibn Sinolar o'zlarining musiqaga bag'ishlangan risolalarida cholg'u tushunchasini yanada kengaytirgan va ularni xalqiy va sun'iy turlarga ajratgan. Xalqiy (xalqum) cholg'u bu – insonning ovozi bo'lib, dunyodagi eng mukammal cholg'u ekanligi ularning musiqaga bag'ishlangan risolalarda birinchi marotaba e'tirof etiladi. Darhaqiqat, inson ovozining imkoniyatlari kengligini nafaqat boshqa insonlarning, balki hayvonlar, qushlar, musiqa cholg'ulari, boringki tabiatdagi turli shovqinli tovushlarga ham taqlid qila olishini ko'p bora kuzatganmiz.

Insoniyat rivojlanishi davomida yaratilgan musiqiy cholg'ular, mantiqiy jihatdan olib qaraganda, birin-ketin paydo bo'lganligini kuzatish mumkin. Mutaxassislarning fikricha, eng avvalo urma zarbli cholg'ular, keyin havo vositasida tovush hosil qilinadigan – damli cholg'ular va undan keyin torli cholg'ular dunyoga kelgan.

Urta zarbli cholg'ularning o'zi hosil qilinadigan tovush xususiyatiga ko'ra 2 turga bo'linadi. Bular:

- hosil qilinadigan tovush ma'lum balandlikka ega bo'lib, kuy ijro etish imkoniyati bo'lgan cholg'ular;

- faqat usul hosil qilishda foydalaniladigan, ma'lum musiqiy balandlikdagi tovushni hosil qilmaydigan cholg'ulardir.

Havo vositasida tovush hosil qilinadigan cholg'ular o'z navbatida:

- bevosita quvur ichida tovush hosil qilinadigan;

- til yordamida tovush hosil qilinadigan;

- havo yo'nalishini o'zgartirish asosida tovush hosil qilinadigan cholg'ularga bo'linadi.

Torli cholg'ular:

- tirnab chalinadigan;

- urib chalinadigan;

- kamon bilan tovush hosil qilinadigan;

- mizrobli cholg'ular guruhlariga bo'linib ketadi.

Ba'zi musiqiy cholg'ular aynan biror guruhga kirmasdan u yoki bu guruhdagi ma'lum xususiyatlarni birlashtirgan holatda ham uchraydi. Masalan, changqo'bizdagi asosiy tovush temir, yog'och, suyak yoki qamish parchasini tebratish orqali hosil qilinsada, uni tinglovchilarga eshittirish uchun insonning og'iz bo'shlig'i rezonator vazifasini bajaradi. Bunda nafas olish va chiqarish uslubidan, ya'ni havodan foydalaniladi.

O'zbek an'anaviy cholg'ulari tarkibiga kiruvchi urta-zarbli cholg'ular orasida tovushi ma'lum musiqiy balandlikka ega bo'lganlari uchramaydi. Bu guruh cholg'ulari qatoriga doyra, nog'ora, safoil, qayroq, qoshiq, chindovul, tarefkalar kiradi. Ba'zi hollarda patnis, piyola kabi maishiy anjomlardan ham foydalaniladi.

Damli cholg'ularning tilli, naypachoqli, mundahtukli turlari ham uchraydi. Quvurga to'g'ridan-to'g'ri havo jo'natish orqali tovush hosil qilinadigan qamish nay, g'ajir nay, nay cholg'ulari; til yordamida tovush hosil qilinadigan sibizg'a, qo'shnay, bulaman cholg'ulari; naypachoq yordamida tovush hosil qilinadigan sunay;

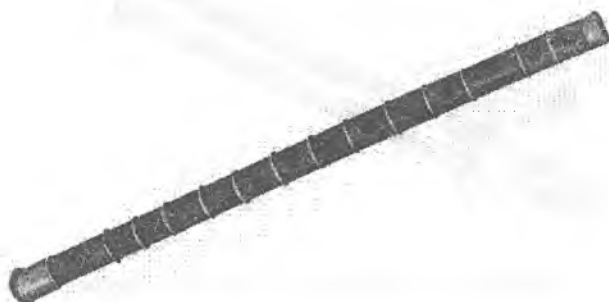
mundshuk yordamida tovush hosil qilinadigan karnay; sun'iy havo siqish moslamasi yordamida tovush hosil qilinadigan sopol nay kabi cholg'ular milliy damli cholg'ular guruhini tashkil etadi.

Torli cholg'ular – ochiq tordan foydalaniladigan (chang, qonun) va torning ma'lum bo'lagini bosish orqali tovush balandligi o'zgartiriladigan (ruboblar, dutor, tanbur, g'ijjak va boshqa) cholg'ularga bo'linishi mumkin. Ammo torli cholg'ularda tovush hosil qilinishi sharoitiga ko'ra boshqacha tasniflanishi ham mumkin. Bunda ijro uslublariga ko'ra urma jarangli torli (chang), tirnama cholg'ular (dutor, do'mbira), mizrobli cholg'ular (qashqar rubobi, afg'on rubobi, tanbur, qonun), kamonli cholg'ular (qo'biz, g'ijjak, sato)ni sanab o'tish mumkin.

AN'ANAVIY MUSIQA CHOLG'ULARI

Biz yashab turgan hududimizda ishlatiladigan milliy musiqa cholg'ularining turlari nihoyatda ko'p. Agar ular nomma-nom sanab chiqilsa, 50 tadan ortiq taqalig'ining guvohi bo'lish mumkin. Shular ichidagi 18 nomdagi musiqiy cholg'u XX asrning 30-yillari oxiridan boshlab yangidan yaratilgan musiqiy cholg'ular hisoblanadi va ular asosan orkestr va ko'p ovozli ansambllarda foydalanish uchun mo'ljallangan. Bu cholg'ular muqaddam mavjud bo'lgan milliy musiqa cholg'ularining shaklini yiriklashtirish yoki kichikroq ko'rinishga keltirish asosida yaratilgan bo'lib, o'sha cholg'u oilasini yaratish ustida olib borilgan tajribalar natijasida yaratilgan. Tajribalar nay, chang, rubob, dutor, g'ijjak, qo'biz cholg'ularida olib borilib, ularning oilasi yaratildi.

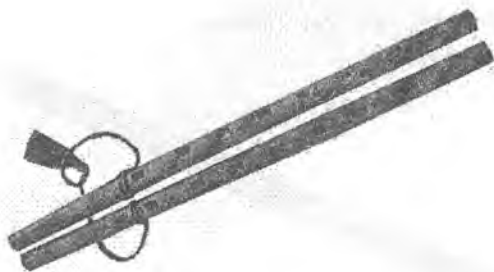
Milliy madaniyatimizda qo'llaniladigan musiqa cholg'ularini foydalanish o'rinlariga qarab shartli ravishda 2 guruhga - professional ijrochilikda qo'llaniladigan va folklor cholg'ulari turlariga ajratish mumkin. Professional ijrochilikda qo'llaniladigan cholg'ularning o'zi ham an'anaviy musiqa ijrochiligida ishlatiladigan cholg'ular hamda akademik ijroda ishlatiladigan cholg'ular turlariga bo'linib ketadi. Biz quyida an'anaviy musiqa ijrochiligida ham, akademik ijroda ham keng qo'llaniladigan cholg'ular bilan qisqacha tanishamiz.

Nay – juda qadimiy damli (puflab chalinadigan) musiqa cholg'usi bo'lib, qattiq yog'och tanasidan, bambukdan va ba'zi hollarda metaldan ham yasaladi. Nayda tovush hosil qilish quvurda ochilgan teshik orqali havoni quvurning ochiq

tomoniga yo'naltirish orqali hosil qilinadi. Unda bir dona puflanadigan va 6 dona tovush balandligini o'zgartiradigan teshiklar bo'ladi. Unda ijroda ishtirok etmaydigan 2 ta yoki 3 ta teshiklar ham bo'ladi. Nay tabiatan diatonik tovush qatoriga ega bo'lib, zarur bo'lganda tovushlarni ko'tarish va tushirish nay teshiklarini qisman yopish orqali amalga oshiriladi. Cholg'uchilar uchun bunday murakkabliklarni tug'dirmaslik maqsadida ba'zi xalqlarda har bir tonallik uchun alohida naylar tayyorlanadi. Nay cholg'usiga aynan o'xshaydigan yoki biroz boshqacharoq ko'rinishdagi musiqiy cholg'ular deyarli barcha sharq xalqlarida, shuningdek arablarda va ayrim Yevropa xalqlarida uchraydi. Nayning boshqacha usulda tovush hosil qilinadigan, ya'ni quvurning yon tomonidan to'g'ridan-to'g'ri puflanadigan turi arab, turk, turkman, eron va ayrim kavkaz xalqlarida ham uchraydi. Xuddi shunga yaqin uslubda tovush hosil qilish bizda ishlatiladigan g'ajir nay va qamish nayda ham qo'llaniladi. Bu turdagi naylarda quvurining yuqori tomonini tishga tirab lab bilan nayning o'sha qismi bekitilib yoki quvurga tishni tekkizmasdan to'g'ridan-to'g'ri labga tirab chalish usullari mavjud.

Simfonik orkestrlarda va Damli sozlar orkestrlarida qo'llaniladigan fleyta nomli musiqiy cholg'u nay cholg'usining takomillashtirilgan turidir.

Qo'shnay – sibizg'a deb nomlanadigan sodda folklor cholg'usining takomillashgan va 2 donasini birgalikda qo'shib chalinadigan musiqiy cholg'udir. Qo'shnay tayyorlanadigan qamishlar bir oz yo'g'onroq va uzunroq bo'ladi. Har ikkala qamish bo'laklarida xuddi sibizg'adagi singari tiilar ochiladi va har bir bo'lakning uzunligi va yo'g'onligi bir xil bo'lishi talab qilinadi. Kerakli tovushlarni

hosil qilish uchun esa har ikkala bo'lakda ham bir xil masofada 7 donadan teshiklar ochiladi. Qo'shnay Xorazmda kengroq qo'llaniladi. Uning sadolanishida "g'uzillash"ga o'xshagan tebranish seziladi. Uning tovush qatori ham diatonik xarakterga ega. Tovushlarni ko'tarish yoki tushirish nay cholg'usida teshiklarni qat'iy yoki to'liq yopish hisobiga amalga oshirilsa, qo'shnayda bu jarayon nafas kuchini orttirish yoki kamaytirish orqali amalga oshiriladi. Qo'shnaysimon cholg'ular hindlarda, moldavan va ruminlarda, gollandlarda, arablarda va boshqa xalqlarda uchraydi.

Arablar qo'llaydigan qo'shnay maqruna (arabchasiga maqru -- qo'sh, na -- nay) deb ataladi. Maqruna qo'shnaydan quyidagi jihatlari bilan farq qiladi. Avvalo, uning tovush hosil qiladigan qismi alohida ingichka qamish bo'lagidan tayyorlanadi. Cholg'uning tanasi ham ikki bo'lakdan iborat bo'lib, teshiklar ochilgan yo'g'on qismga undan ingichkaroq 2,5 sm. uzunlikdagi qamishlar kiritilgan bo'ladi. Ana shu o'rta qismga eng ingichka bo'lak kiritiladi va maqruna chalish uchun tayyor holatga keladi. Maqrunaning eng ingichka qamishdan yasalgan bo'laklarida ochilgan til cholg'uchi yo'naltiradigan nafasning yo'nalishiga qarama-qarshi tomondan ochiladi. Ya'ni qo'shnay tillari singari emas, qarama-qarshi tomondan ochiladi. Maqrunaning diapazoni qo'shnaynikidan kichik bo'ladi. Chunki, unda hosil qilinadigan tovush nafas kuchi o'zgarganda ham asosiy tondan keskin ko'tarilmaydi va deyarli bir xil bo'lib qolaveradi. Qo'shnayda ushbu usul bilan bir yarim oktavagacha, so'nggi teshikni ochgandan keyin esa bundan bir necha barobar ortiq miqdorda tovushni yuqoriga ko'tarish imkoniyati maqrunada mavjud emas. Arablarda «arg'uul» deb ataladigan yana bir qo'shnaysimon cholg'u mavjud. Bu cholg'u ham maqruna singari

yasalib, uning bitta qismi ikkinchisidan 3,5 barobargacha uzaytiriladi va ushbu uzaytirilgan bo'lakda hosil qilinadigan tovush doimiy o'zgarmas bo'lib turadi. Ya'ni kuy faqat bitta bo'lakda ijro etiladi, ikkinchi bo'lakdagi tovush o'zgarmasdan, butun ijro davomida kuyga jo'r bo'lib turaveradi.

Chang – qadimiy musiqiy cholg‘u hisoblansada, bizning hududimizga uning hozirgi ko‘rinishida XX asrning boshlarida kirib kelgani haqida ma‘lumotlar bor. Changsimon cholg‘ular dastlab arfasimon cholg‘ularning rivojlanishi ta‘sirida, ya‘ni turli shakllar (trapetsiyasimon, to‘g‘ri to‘rtburchak)larga ega bo‘lgan yashiksimon moslamalar ustiga xarraklarni o‘rnatib, ularning ustidan torlarni tortish uslubida paydo bo‘lganligi va ularning “nuzxa”, “qonun”, “rud”, “shoxrud” kabi turlari paydo bo‘lganligi, keyinchalik “tirnama” uslubida ijro etiladigan mazkur cholg‘ularning torlarini tayoqchalar yordamida urish uslubi ixtiro qilinishi ta‘sirida changsimon cholg‘ularning hozirgi ko‘rinishidagi cholg‘ular paydo bo‘lganligi haqida tarixiy ma‘lumotlar bor. Bunday cholg‘ular hozirda xitoy, moldavan, rumin, malayziya va boshqa xalqlarda ham uchraydi. Dastlab diatonik tovush qatoriga ega bo‘lgan chang musiqiy mutaxassislar va cholg‘u ustalari tomonidan takomillashtirilib, xromatik tovush qatoriga keltirilgan. Chang yakka holda va cholg‘u jamoalari tarkibida ishlatiladi. Faxriddin Sodiqov, Fozil Xarratov, Ahmadjon Odilov, Rustam Ne‘matov,

Eratta Shukurova, Tohir Sobirov, Tilash Xo'jamberdiyev kabi sozandalar mazkur musiقيy cholg'uni targ'ib qilish va ommalashtirishdagi xizmatlari beqiyosdir.

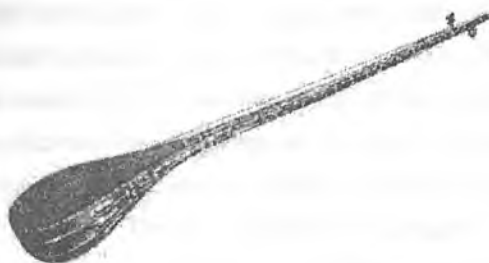
Qonun cholg'usi qadimda biz yashab turgan hududimizda keng tarqalgan. Lekin XX asr boshlaridan to 80- yillargacha mazkur cholg'u bir oz unutila boshlandi. Bilinuvchan sozandalarning, xususan, Abdurahmon Holtojiyevning say'i-harakati tufayli bu cholg'u yana musiقيy hayotimizga kirib keldi. Hozirgi kunda qonun turli ansambllarda va orkestrlarda keng qo'llanishiga erishildi. Qonun harraginging teri ustida joylashuvi, unga tortilgan torlarning metallardan emas, sun'iy plastikdan tayyorlanishi cholg'uning sadolanishini mayinlashtiradi. Qonun torlari har ikkala qo'l ko'rsatkich barmoqlariga kiydiriladigan maxsus plektor (mediator) bilan tiralib chalinadi. Qonun diatonik tovush qatoriga ega. Cholg'uning o'ng tomonida joylashgan kichik xarrakchalar ana shu torlarni taranglashtirib yoki bo'shashtirib kerakli yarim tonliklarni hosil qilishga yordam beradi. Tovush kuchini orttirish maqsadida qonun torlarining ikkitasi yoki uchtasi bir xil qilib sozlanadi. Mohir ijrochilar qonunni chalishda 3 va hatto 4 ta barmoqdan foydalanadilar.

Qashqar rubobi asli kelib chiqishi Sharqiy Turkiston (hozirgi Xitoyning Uyg'ur Avtonom Okrugidagi Qashqar degan joy nomi bilan bog'liq bo'lsada, o'zbek milliy cholg'ulari ichida eng keng tarqalgan va ommalashgan cholg'ulardan hisoblanadi. Musiqani endigina o'zlashtirayotganlarning 50 foizidan ortig'i ana shu cholg'udan foydalanishi ma'lum. Qashqar rubobi juda jarangdor va yoqimli sadoga ega bo'lib, nisbatan tez o'zlashtirilishi mumkin bo'lgan cholg'ular qatoriga kiradi. Bu cholg'u yakka holda va cholg'u jamoalari tarkibida ishlatilishi mumkin. Muhammadjon Mirzayev, Ergash Shukrullayev, Shavkat Mirzayev, Qobiljon Usmonov, Sulaymon Taxalov, Ari Boboxonov, Tohir Rajabiy kabi sozandalar ushbu cholg'u dovrug'ini yoyish va ommalashuvida katta xizmat ko'rsatganlar qatoriga kiradi.

Afg'on rubobining ikkinchi nomi buxoro rubobidir. Ushbu cholg'u ko'proq forsiy zabon xalqlarda keng yoyilgan. Tovushining bir oz yo'g'onligi va mayinligi bilan ajralib turadi. Afg'on ruboblari bir oz boshqacharoq ko'rinishdagi Hindiston, Pokiston, Eron, Tojikiston, shuningdek, ba'zi kavkaz xalqlari va arab davlatlarida ham uchraydi. XX asrning 30-yillari oxirida takomillashtirilib, xromatik tovush qatoriga keltirilgan afg'on rubobi yakka holda va cholg'u jamoalari tarkibida ijro etish uchun mo'ljallangan. Afg'on rubobini targ'ib etishda G'ulomqodir Ergashevning xizmatlari katta bo'ldi.

Dutor - tojik tilida ikki tor ma'nosini beradigan, eng sevimli va ommalashgan o'zbek musiqiy cholg'ularidan biridir. Dutor kuylari asosan birinchi torda ijro etilsada, ikkinchi tor o'sha kuyga qo'shilib, doimiy sado berib turishi ushbu cholg'uni boshqa cholg'ulardan ajratib turadi. Shuning uchun ham dutor kuylarini o'qilmashtirilganda har ikkala tordagi notalar ko'rsatilishi shart. Bu o'ziga xos musikkabliklar tug'diradi. Dutorning sadosi juda mayin bo'lib, tovush tembri baland bo'lmasada quloqqa juda yoqimli va yaxshi eshitiladi. Ba'zi cholg'ular doyra jo'rligisiz ijro etilishi qiyin bo'lgani holda, dutorning o'zida usulni chalib borish imkoniyati, uni yakka holda ham yaxshi qabul qilishga yordam beradi. Dutor sadosi aniq va yaxshi eshitilishi uchun tanbur yoki g'ijjak bilan birgalikda, shuningdek kichik cholg'u jamoalarda foydalangan ma'qul.

Tanbur – o‘zbek xalqining qadimiy va ijrochilik jihatidan murakkab bo‘lgan musiqiy cholg‘ularidan hisoblanadi. Ushbu cholg‘uning muqaddam ikki xil – “xuroson tanburi” va “bag‘dod tanburi” turlari mavjud bo‘lgan. Abu Nasr Forobiyga ko‘ra har o‘sha davrda har ikki turdagi tanburning ikkitadan tori bo‘lgan. Bag‘dod tanburida bor-yo‘g‘i 5 ta bog‘lama parda, Xuroson tanburida esa 5 ta asosiy va 13 tagacha qo‘shimcha pardalari bo‘lgan. Xuroson tanburining hozirgi ko‘rinishdagi turi hozirda faqat o‘zbeklar, uyg‘urlar va tojiklarda uchraydi. Uyg‘ur tanburlarining kosaxonasi birmuncha kattaroq bo‘ladi. O‘zbek va tojik tanburlari bir xil ko‘rinishga ega. Hozirda tanburlarning bir oz boshqacharoq ko‘rinishga ega bo‘lgan turlari ham turli mahalliy ustalar tomonidan tayyorlanmoqda. Masalan, toshkentlik usta Muhammadnazir Yusupov tanburning noksimon ko‘rinishdagilarini ham yasamoqda.

Qashqadaryolik tadqiqotchi Murodullo Abdukarimov tanbursimon cholg‘ularning O‘zbekiston va Tojikiston musiqa madaniyatidagi o‘rnini aniqlash maqsadlariga butun umrini bag‘ishlab, 1997 yili “O‘zbekiston va Tojikiston musiqiy an‘analari tanbur, sato va setor” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. U o‘zining “Tanbur navolari” (“Nasaf” nashriyoti, 2000 y.) va “Cholg‘ushunoslik” (“Nasaf” nashriyoti, 2006 y.) kitoblarida tanbur cholg‘usining tarixi, sozgarlari, ijrochilari to‘g‘risida juda qimmatli ma‘lumotlarni bergan. Uning umri davomida to‘plagan tanbur va tanbursimon cholg‘ular kolleksiyasi hozirda Qarshi san‘at kollejiga taqdim etilgan.

Tanbur Shashmaqom, Xorazm, Farg‘ona-Toshkent maqom yo‘llari ijrosida musiqani yetakchi, boshlovchi cholg‘u hisoblanadi. Tanburga 4 dona metall sim tortilgan bo‘lib, kuylar asosan uning birinchi torida ijro etiladi. Torlarni chertish uchun o‘ng qo‘lning ko‘rsatkich barmog‘iga maxsus moslama – noxun kiydiriladi. Qadimda noxundan foydalanilmasdan o‘ng qo‘l ko‘rsatkich barmog‘ining tirmog‘i o‘stirilib hara ijro etilgan. Tanburda mukammal ijro etishning eng murakkab tomoni shundaki, chap qo‘l barmoqlarida bosiladigan bitta pardada bir nechta tovushni hosil qilish imkoniyati bor. Kerakli tovushni hosil qilish uchun esa juda yaxshi eshitish qobiliyati va yuksak ijro mahorati talab qilinadi. Shuning uchun ham tanbur uzoq yillar davomida va mashaqqatli mehnat evaziga o‘zlashtiriladi. Tanburni qayta

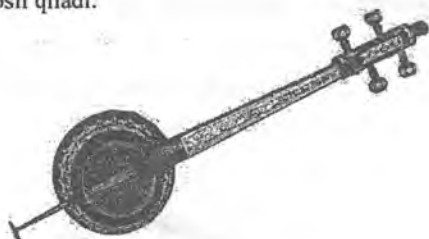
Odatda jarayonida xromatik tovush qatoriga ega bo'lgan tanbur ham yaratildi. Bu tanburning tovushi an'anaviy tanburdan bir oz farq qiladi. An'anaviy tanburga xos bo'lgan nohulami xromatik tanburda ijro etish imkoniyati chegaralangan. Qayta chalangin tanburdan ijroni o'zlashtirish jarayonining dastlabki bosqichida foydalanish mumkin, deb hisoblaymiz.

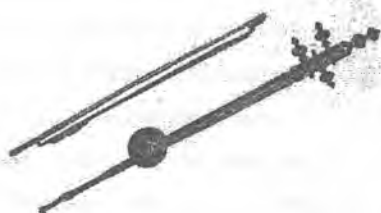
Sato – tanburning kamon bilan chalinadigan ko'rinishidir. Avvalda oddiy tanbur sato sifatida foydalanilgan bo'lsa, hozirda tanburning bir oz kattalashtirilgan va ko'rinishi, bir oz o'zgartirilgan turi sato sifatida ishlatilmoqda. Sato ijrosida noxun o'rniga g'ijjak va skripka cholg'ularini chalishda ishlatiladigan kamondan foydalaniladi. Satoning tovushi juda mayin va ulug'vordir. Unda asosan mungli va og'ir kuylar ijro etiladi. Sato – dutor, tanbur cholg'ulari bilan birgalikda va alohida holda yaxshi eshitiladi. Maxsus ovoz kuchaytirish moslamalarisiz katta ansambllarda va orkestrlarda ishlatilishi qiyin. Ijro etish murakkabligi tufayli sato ijrochilari juda kamchilikni tashkil etadi. Odatda, tanbur ijrochilari g'ijjakni ham chala oladigan hollarda sato ijrochiligida ham o'zlarini sinab ko'radilar.

Tanbursimon ko'rinishdagi yana bir cholg'u – setordir. Setor Tojikiston hududida, xususan tog'li Badaxshonda juda keng tarqalgan. Setorlarning umumiy ko'rinishi tanburga juda o'xshab ketsa-da, unda ijro etish uslubi qashqar rubobi va afg'on rubobiga yaqin. Ya'ni u mizrob (plektr) yordamida chalinadi. Setorda asosiy ijro torlaridan tashqari bir nechta rezonator torlar ham bo'ladi. Uning torlari qadimda ipakdan, hayvon ichagidan eshilgan bo'lsa, hozirda metall simlardan iborat bo'ladi.

Setorda juft torli mizrobli cholg'ularni ijro etishda qo'llanilmaydigan yana bir o'ziga xos ijro uslubi qo'llaniladi. Eng ingichka juft torlarning har birida alohida ijro etib, kichik, katta sekunda, ba'zan tersiya intervallari ham hosil qilinadi va bu o'ziga xos ohanglarni hosil qiladi.

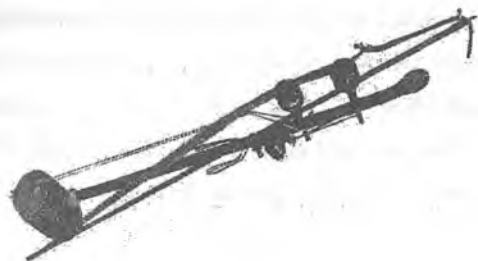

G'ijjak cholg'usi qadimdan ma'lum bo'lsada, turli nomlar bilan atalib kelgan. Masalan, ba'zi tarixiy asarlarda u "rebab" deb ataladi. Hozirda ham arablar uni rebab deyishadi. G'ijjakning hozirgi ko'rinishdagi tasviri XIV asrda noma'lum muallif tomonidan yaratilgan "Kanz al-Tuhaf" asarida berilgan. Unda tasvirlangan g'ijjak (Farmerning ta'rificha- O'.T.) yarim shaktida bronzadan tayyorlangan va teri bilan qoplangan kosaxonaga, metalldan tayyorlangan tizzaga qo'yish moslamasiga, pista, yong'on yoki mustahkam qora daraxtdan yasalgan dastaga ega bo'lgan. G'ijjakning 2 ta tori bo'lib, ular kvinta oralig'ida sozlangan. G'ijjakda asosiy torlarga qo'shimcha 7 donagacha rezonator torlari ham bo'lgan. G'ijjaksimon cholg'ularning yana bir turi "kemancha" bo'lib, uning kosaxonasi g'ijjaknikidan ancha kichik bo'lgan.

Bunday cholg'ular hozirgacha ozarbayjon, arman va turkmanlarda uchraydi. G'ijjak va g'ijjaka o'xshash cholg'ular tojik, ozarbayjon, turkman, arman, uyg'ur,

arab, mo'g'ul, koreys va boshqa xalqlarda uchraydi. Sharqiy o'lkalarda, xususan, Xitoy va Koreyada foydalaniladigan g'ijjaksimon cholg'ularning kosaxonasi bouserv va bankusiga o'xshash, biroq bir oz uzunchoqroq shaklda bo'ladi.

Hozirda g'ijjakning 4 dona toq torlari bo'lib, kamon bilan ijro etiladi. Uning distasida pardalari bo'lmaganligi sababli kerakli tovushlarni hosil qilish sozandadan yaxshi eshitish qobiliyati va yuksak mahorat talab qiladi. To'xtasin Jalilov, G'anijon Toshmatov, G'ulomjon Hojiqulov, Abduhoshim Ismoilov, Botir Rasulov, Shuhrat Yo'ldoshev, O'lmas Rasulov, Qahramon Nazirov, Qahramon Komilov kabi qator sozandalar g'ijjak cholg'usining mohir ijrochilari hisoblanadi. G'ijjak yakka soz holida, ansambllar tarkibida va orkestrlar tarkibida keng qo'llaniladi.

Doyra – o'zbek musiqiy ijrochiligida usul (ritm) beruvchi eng asosiy cholg'u hisoblanadi. Doyra ishtirokisiz nafaqat ansambllar yoki orkestr ijrosini, hatto ko'pgina yakka cholg'ular ijrosini ham tashkil etib bo'lmaydi. Doyra O'zbekistonda

eng keng tarqalgan musiqiy cholg'ulardan biridir. Uning xalq ichida keng ommalashuvida Usta Olim Komilov, To'ychi Inog'omov, G'ofir Azimov, Qahramon Dadayev, aka-uka Dilmurod, Xolmurod, Elmurod Islomovlar, Odil Kamolxo'jayev, Abbas Qosimov kabi qator doyrachilarning xizmatlari bor. Doyrada hosil qilinadigan tovushlar tembr jihatidan va balandlik jihatidan farqlansada, ular ma'lum bir musiqiy balanlikka ega bo'lmaydi va doyrada kuy ijro etib bo'lmaydi. Doyrada hosil qilinadigan bo'g'iq tovush – bum, jarangdor tovush – bak, o'ta jarangdor tovush esa – noxun deb yuritiladi. Doyra partiyasi 4 qatorli nota yo'lida yoziladi. Pastki 2 qatorda o'ng qo'l, yuqoridagi 2 qatorda chap qo'l ijrosi uchun notalar yoziladi.

NOYOB MUSIQIY CHOLG'ULARINING TA'RIFI

O'zbek milliy musiqa cholg'ulari rang-barangligi, turli-tumanligi, sadolanish xususiyatining o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Hozirgi kunda o'zbek milliy ijrochiligida qo'llanilayotgan cholg'ular turlarining nihoyatda boyligi biz yashab turgan zaminimizda musiqa cholg'ulariga bo'lgan ijobiy munosabatni ifodalaydi. Shu bilan bir qatorda, tariximizga, an'ana va urf-odatlarimizga xalqimizning chuqur hurmatini ham bildiradi.

O'zbek milliy musiqa cholg'ularining tasniflanishida ularda tovush hosil qilish ushblari asos qilib olinadi. Milliy cholg'ularimizni ishlatish o'rinlari va ularda ijro etuvchilarning tarkibi, cholg'ularning mohiyatiga ko'ra boshqacharoq tasniflash ham mumkin. Musiqiy ijrochilikda qo'llaniladigan aksariyat cholg'ularda ijro etish sozandadan katta uquv, malaka, tajriba va bilimni talab qilgani holda, xalq ichida juda keng tarqalgan va biz yuqorida aytib o'tgan professional malaka talab qilinmaydigan sodd musiqliy cholg'ular ham bor. Mana shu cholg'ularni biz folklor musiqliy cholg'ulari deb atasak, xato bo'lmasa kerak. Zero, mazkur musiqliy cholg'ular eng xalqchil, ommabop bo'lish bilan bir qatorda xalq musiqliy ijodiyotining haqiqiy ruhiyatini, tarovatini ifodalovchi tovushlar sadosini yaratish xususiyatiga ham egadir. Musiqiy folklor ijrochiligining chuqur bilimdoni, amaliyotchisi va mazkur janming fidoyisi O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi Xoliq Xursandov musiqliy cholg'ularni quyidagicha tasniflashni tavsiya etadi: tuyg'u cholg'ulari va kuy cholg'ulari. Tuyg'u cholg'ulari tarkibiga changqo'biz, sibizg'a, sopol nay, g'ajir nay, qamish nay, doyra, nog'ora kabi cholg'ularni kiritishni tavsiya etiladi. Qolgan musiqliy cholg'ular esa kuy cholg'ulari qatoriga kiritiladi. Aslini olganda ham, tuyg'u cholg'ularida ma'lum bir kuy ijro etilmaydi va unda faqat lavha, usul, ohang ijro etish mumkin. Bu ijro har bir ijrochining o'zigagina xos bo'lib, unda uchraydigan ma'lum bir element ushbu ohangning nomlanishini belgilaydi. Misol uchun changqo'bizda ijro etiladigan «biyov-biyov», «gij dov, dov» kabi. Bundan tashqari, tuyg'u cholg'ulari insonni tabiatga yaqinlashtiradi, ijro qanday darajada bo'lishidan qat'iy nazar, ijrochi faqat

o'ziga xos bo'lgan hissiyotni - o'zligini ifodalaydi va betakror bo'ladi. Tuyg'u cholg'ularining boshqa cholg'ulardan ustunlik tomoni shundaki, ular hamma uchun ochiq.

O'zligini ifodalashga bo'lgan harakatni yosh bolalarda ham kuzatish mumkin. Ularning piyoz o'zagidan, tol novdasi va bargidan, qamish tanasidan yoki boshqa o'simliklardan yasalgan va tovush hosil qilish imkoniyatini beradigan turli moslamalar, shuningdek, tog'ora, lagan kabi uy-ro'zg'or anjomlaridan foydalanib o'zlarini ifodalaydilar va bundan zavqlanadilar. Shuning uchun ham ular o'z tuyg'ularini ifodalashlariga imkoniyat yaratish maqsadida tovush hosil qilish mumkin bo'lgan doyra, hushtak, changqo'biz kabi o'yinchoq cholg'ulari hozirgacha tayyorlanib, attorlar tomonidan sotiladi.

Kuy cholg'ulari esa maxsus tayyorgarlik, uquv, tajriba talab etadigan cholg'u asboblari bo'lib, ularda ijro etiladigan kuy aksariyat holda oldindan boshqalarga ma'lum, tanish bo'ladi. Ushbu kuylarni maqomiga, qiyomiga yetkazib chalishgina tinglovchilarga ijobiy ta'sir qiladi va bu ancha murakkab ishdir.

Mazkur qo'llanmada biz kuy cholg'ularini - an'anaviy cholg'ular, tuyg'u cholg'ularini esa - folklor cholg'ulari deb atadik. Quyida folklor-etnografik jamoalar ijrochiligida keng qo'llanib kelayotgan ayrim folklor cholg'ulari haqida ma'lumot beramiz.

Changqo'biz. Changqo'biz juda qadimiy musiqiy cholg'u deb hisoblansa-da, o to'g'risidagi ma'lumotlar tarixiy manbaalarga juda kech kiritilgan. Bizning nazarimizda, musiqiy cholg'ular haqida yozilgan risolalarda changqo'biz to'g'risidagi ma'lumotlar uchramasligining asosiy sababi mazkur musiqiy cholg'uda alohida holda «kuy» (bizning tasavvurimizdagi yakunlangan musiqiy lavha) ijro etish funkoyatining yo'qligidan unga jiddiy e'tibor berilmagan bo'lsa kerak. Changqo'bizning juda qadimiy musiqiy cholg'u ekanligini isbotlash qiyin emas. Changqo'bizning metallidan va tuya suyagidan tayyorlangan turlarining mavjudligi ushbu cholg'u metall iste'moli boshlangan davrdan oldin ham mavjud bo'lganligiga ishora qilsa, changqo'bizga o'xshash cholg'ularning sharqiy turkiy xalqlar, shimol xalqlari, Markaziy Osiyo xalqlari, shu bilan birga tatar, boshqird xalqlari va hatto olmonlarda ham uchrashi uning juda qadimiy cholg'u ekanligidan dalolat beradi. Xitoyning janubida yashaydigan orollarda ham, yaponlarda ham bambukdan yasalgan changqo'bizlarni uchratish mumkin.

Cholg'uning ruscha nomlanishi – vargan bo'lib, eski slavyan tilida “vargi” so'zi og'iz ma'nosini beradi. Bu cholg'u Yakutiya da – xomus, Oltoyda – qomuz, Norvegiya da – munxarp, Boshqirdistonda – kubiz, Filippinda – kumbing, Ukraina va Belorussiyada – drimba, Germaniyada – maultrommel, Yaponiyada – mikkuri, Hindistonda – morchang, Xitoyda – kou ksiang deb nomlanadi.

Changqo'biz cholg'usi qadimdan O'zbekiston hududining hamma viloyat va shaharlarida keng tarqalgan. Hatto eng yirik shaharlarda yashovchi qariyalar ham chang'ovuzni yaxshi bilishlari va yoshlik davrlarida chalib ko'rganliklarini e'tirof etishadi. Changqo'biz ijrochilari azaldan ayollar bo'lgan. Changqo'bizda yakka holda va birgalikda ijro etib kelingan. Ba'zan 10-15 tagacha ijrochilar qo'shilib chalish holatlari ham uchraydi. Changqo'biz ayniqsa 2- jahon urushi davrida juda ommalashgan. Ushbu davrda ayollar birgalikda mehnat qilgan jamoalarda ayniqsa keng tarqalgan bo'lib, har bir ayol o'zi bilan doimo changqo'bizini olib yurgan va qisqa dam olish fursatlarida ham ayollar birgalikda changqo'biz chalib dam olishgan ekan.

Hozirda changqo'biz cholg'usi ko'proq Qoraqalpog'istonda, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida uchraydi. Hozirda Surxondaryo viloyati Sho'rchi tumanida faoliyat ko'rsatayotgan «Bulbuli go'yo» folklor-etnografik ansamblining dastlabki nomi ham «Changqo'biz» bo'lgan. Sho'rchi tumanidan Boboxonova Jorqin momo, Nurmatova Sofiya momo, Muzrabod tumanidan Nazira momo Ramazonova kabi changqo'biz ijrochilarining changqo'bizda ijro etgan nag'malari o'ziga xos sadolari bilan ajralib turadi. Ular ijro etadigan nag'malar o'ziga xos bo'lib, inson ichki hissiyotini ifodalovchi «Yorga salom», «Sevgi», «Yor kelur» yoki tabiat hodisalarini ifodalovchi «Shabboda», «Toshqin soy» kabi nomlar bilan ataladi.

Yor qalbiga yo'l ochgan
Do'st ko'ngliga nur sochgan
Bog'da turfa gul ochgan
Sayra mening changqo'bizim
Kuyla mening changqo'bizim.

Ushbu satrlarning muallifi Boysunda tug'ilib o'sgan va Qumqo'rg'on tumanida istiqomat qilgan Juma Abraqulov changqo'bizning yangi imkoniyatlarini ochgan mohir erkak sozandalardan biri edi. Changqo'biz chalish sirlarini mukammal egallagan Juma Abraqulovning qo'lida oddiygina changqo'biz goh daryolarning shovullashini, goh shamolning guvillashini, goh qushtarning sayrashini va ba'zan so'z bilan ifodalash mumkin bo'lmagan ichki hissiyotlarni ifodalaydi.

Changqo'biz o'tmishda suyakdan, yog'ochdan tayyorlangan bo'lsa, hozirda bizda faqat metallardan tayyorlanmoqda. Uni turli hududlarda turli ko'rinish va hajmlarda tayyorlashadi. Surxondaryoning Boysun tumanida tayyorlanayotgan changqo'bizning umumiy uzunligi 10-15 sm., eni taxminan 2 sm. atrofida. Undagi asosiy tovush egiluvchan po'latdan tayyorlangan «til» qismida hosil qilinadi. Metall plastinka tilni tutib turuvchi metall korpusga qotiriladi. Tilning korpusga qotirilmagan tomoni erkin holda tebranib turishi lozim. Tilning tovush hosil qiladigan – tebranib turuvchi bo'lagining uzunligi taxminan 7sm. atrofida. Uning

uchi 1 sm. atrofida qayrilgan bo'lishi lozim. Qayrilgan qismning tig'i barmoq bilan chulish qulay bo'lishi uchun dumaloq shaklida o'rab qo'yiladi. Tilning eni taxminan 1,5-2,5 mm. bo'lib, barmoq bilan chalinadigan tomonga qarab torayib boradi. Tilning qalinligi 0,2-0,3 mm. atrofida bo'ladi. Tilni ushlab turuvchi qo'zg'almas qism go'yo ikkiga buklangan qalin metall simni eslatadi. Korpus til qotiriladigan joyida 2 sm. atrofida kengaytirilgan bo'lib oralig'i 0,5 sm. dan ortiq bo'lmaydi. Ana shu oraliqda joylashgan til bilan ushlab turuvchi qo'zg'almas qism tomonlari orasidagi masofa (tilning har ikki tomonidan) 1mm. dan ortmaydi. Tilning qo'zg'almas tomoni, ya'ni korpusga qotirilgan joyidan narigi tomoni ijrochi ushlab turishi uchun xizmat qiladi.

Ma'lumki, tabiatdagi har qanday tovush biror jismning tebranishidan hosil bo'ladi. Tebranish qanchalik tez bo'lsa, tovush shunchalik yuqori va baland bo'ladi va aksincha. Changqo'bizning tilini tebratganda deyarli hech narsa eshitilmaydi, uning tovushi kuchaytirilishi va boshqalarga eshutilishi uchun og'iz bo'shlig'i rezonator vazifasini bajaradi.

Changqo'bizni ijro etishda uning qo'zg'almas qismining uch tomoni yuqori va pastki tishlar o'rtasiga shunday joylashtiriladiki, changqo'bizning tili ana shu holatda erkin tebranishi uchun hech qanday to'siq bo'lmasligi lozim. Yuqori va pastki lab changqo'bizning qo'zg'almas qismiga tegib turishi mumkin, lekin tilning harakatiga to'sqinlik qilmasligi shart. Changqo'biz ijrosida og'iz bo'shlig'ini tez kengaytirish va toraytirish asosiy shartdir. Til yordamida ana shu holatni yuzaga keltirish orqali changqo'biz «tili»da hosil bo'lgan yagona tovushni o'zgartirish, kuchaytirish va

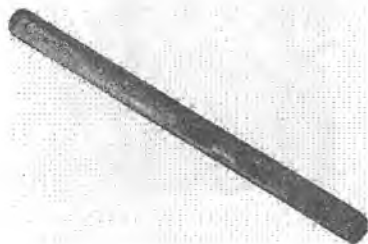
ohanglar tuzish imkoniyati yuzaga keladi. Bundan tashqari, ijrochining ijro davomida chuqur nafas olishi va nafas chiqarishi tovush kuchini orttiradi. Changqo'bizda ijro etilgan ohanglar o'ziga xos bo'lib, ularni boshqa cholg'ularda chalib ko'rish imkoniyatidan va nota holdida yozib olish imkoniyatidan mahrum deb hisoblanib kelingan. Changqo'bizda olib borilgan tajribalardan shunday xulosaga keldikki, unda bir necha oktava oralig'idagi har qanday kuyni chalish imkoniyati bor ekan. Buning uchun ijro mahorati va og'iz bo'shlig'i orqali ma'lum tezlikda tovushni hosil qilish imkoniyati mavjud bo'lsa bas. Shuni unutmash kerakki, har qanchalik mahorat bilan ijro etilgan taqdirda ham changqo'bizda hosil qilinadigan birinchi tovush albatta o'z sadosini beradi va keyin og'iz bo'shlig'ida o'zgartirilgan har qanday tovush ana shu birinchi hosil qilingan tovushning hosilasi bo'lib qoladi. Shuning uchun changqo'bizchilar ansambli uchun cholg'u tanlashda bir xil sozga ega yoki ularning orasidagi interval tertsiya, kvarta yoki kvinta bo'lishiga e'tibor berish zarur.

Changqo'biz bilan gapirish ham mumkin. Bu ancha murakkab ish bo'lsada, uddalasa bo'ladi. Changqo'bizda unli tovushlar juda oson hosil qilinadi, biroq undosh tovushlarni (ayniqsa lablangan undoshlarni) hosil qilish biroz murakkab.

Changqo'biz cholg'usidan ansambli tarkibida foydalanish uncha yaxshi natija bermaydi. Chunki changqo'bizda hosil qilinadigan tovush kuchi anchagina past bo'lib, jarangdor musiqiy cholg'ular hamohangligida eshitilmay qoladi.

Changqo'bizda yakka holda, changqo'bizchilar ansambli holda ijro etish uchun uning ijrosini to'liq va sifatli eshitish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan bir qatorda do'mbira bilan birga, sibizg'a yoki sopol nay bilan birga chalinganda ham uning sadosini yaxshi eshitish mumkin. Hozircha changqo'bizdan folklor cholg'u ansambllarida, estrada ijrochiligida «lavha»(epizod) ijro etishda foydalanib kelinmoqda. Changqo'biz cholg'usining imkoniyatlari hali to'liq o'rganilmagan va bu yo'nalishda izlanishlar davom etishi lozim. Masalan, alohida tayyorlangan changqo'bizlar beradigan asosiy tovushining balandligi qaysi tovushga mos kelishini ustalar o'ylab ham ko'rmaydi va bir xil tovush hosil qiluvchi changqo'bizlar yaratishga harakat ham qilinmaydi. Bu esa juda murakkab vazifa emas. Changqo'biz «tili»ning uzunligi, eni va qalinligi bir xil bo'lgan changqo'bizlar bir xil asosiy

tovush hosil qilishi mumkin. Tilning eni, bo'yi yoki uzunligi qisqartirish yoki uzaytirish orqali esa musiqada foydalaniladigan tovushlarga bemaol moslashtirish (nozlash) imkoniyati bor. Changqo'bizning barcha o'lchamlari ishlab chiqilgan va ma'lum tovushlarga sozlangan xillari hozirda Germaniyada mavjud. U yerdan olib kelingan changqo'bizlarning re, sol, si, do tovushlariga sozlangan turlarini uchratdik. Metalldan tayyorlangan changqo'bizni qozoqlar – shinqo'biz, qirg'izlar – temir qo'biz, yevropa haqlari – vargan deyishadi. Yog'ochdan tayyorlangan changqo'bizni qirg'izlar – og'och ovuz qo'biz deyishadi. Oltoy xalqlarida ushbu cholg'uning juda moxir ijrochilari mavjud.

Sibizg'a. Har bir musiqa cholg'usining sadosi insonlarda muayyan hissiyotni uyg'otish xususiyatiga ega. Misol uchun, ud cholg'usi salobat, ulug'vorlik, bosqlik kabi hissiyotlarni hosil qilsa, surnay – tantanovarlik, bayramona kayfiyatni, sato – munglilik, g'amginlik hislarini uyg'otadi. Sibizg'a cholg'usining sadosi esa eshituvchida albatta tabiat, borliq, kenglikni esga soladi. Uni eshitgan tinglovchi ko'z o'ngida tog'u-toshlar, cho'lu-sahrolar, qiru-dalalar gavdalanganday bo'ladi. Ana shunday sehrli sadolar hosil qilish xususiyatiga ega bo'lgan sibizg'a juda qadimiy musiqiy cholg'ular sirasiga kiradi. Inson tomonidan yaratilgan eng sodda va inson ovozigacha yaqin sado beradigan sibizg'a ming yillar davomida oddiy xalq tomonidan yasali va chalib kelingan. Bu musiqiy cholg'u dastlabki ko'rinishiga va tuzilishiga nisbatan juda kam o'zgarishga uchragan. Folklor musiqiy cholg'ularining saqlanib qolishi va juda kam o'zgarishga uchrashining asosiy sababi ham ularning sodda tuzilishiga ega ekanliklari va oddiy odamlar tomonidan yasalishi mumkinligida bo'lsa

kerak. Sibizg'a cholg'usi g'arov qamish deb ataluvchi qalin devorli qamishdan yasaladi. Unda hosil qilinadigan tovush balandligini o'zgartirish uchun 3 yoki 4 ta teshik ochiladi. Ana shunday sibizg'ada kvarta, kvinta ba'zan seksta diapazoni oralig'idagi kuylarni chalish imkoniyati bor. Ma'lumki, folklor qo'shiqlari ham katta diapazon talab etmaydi va mazkur qo'shiqlar kuylarini sibizg'ada ijro etish imkoniyati bor.

Sibizga cholg'usida tovush nafas orqali (pufflash orqali) hosil qilinadi. Og'iz bo'shlig'idan kuch bilan yo'naltirilgan havo sibizg'aning tanasida ochilgan «tilcha» bilan korpus oralig'i orqali o'tadi va tebranib turish xususiyatiga ega bo'lgan «tilcha»ni tebratadi va tovush hosil qiladi. Sifatli tovush hosil qilinishi «tilcha» bilan korpus oralig'idagi tebranish masofasi va namlik darajasiga bog'liq. Shuning uchun sibizg'ani chalishga tayyorlashda uning orqa tomonidan puflanadi va buning natijasida «tilcha» bir oz ko'tarilib ijro uchun tayyor bo'ladi. Havo kuchining o'zgarishi sibizg'ada hosil qilinadigan tovush kuchining va balandligining o'zgarishiga olib keladi. Kuchsiz havo «tilcha»ni tebrata olmasa, o'ta kuchli havo «tilcha»ning erkin harakatiga ta'sir qilib uni korpusga yopishtirib qo'yishi mumkin. Sifatli hosil qilingan tovush ham havo kuchi orqali yarim tongacha va ba'zan undan ham ortiqroq o'zgartirilishi mumkin. Bu amaliyot ijrochining mahoratiga bog'liq bo'lib, diatonik tovush qatoriga ega bo'lgan mazkur cholg'uda kerakli tovushlarni nafas kuchi orqali hosil qilish imkonini yaratadi.

Professional musiqa mutaxassislar tomonidan o'ta sodda, deyarli o'yinchoq holda qabul qilingan sibizg'a xalq ichida mohir ijrochilariga ega bo'lgan. Surxondaryoning Boysun tumanida istiqomat qilib, ushbu sodda musiqiy cholg'uda ajoyib, o'ziga xos musiqiy ohanglar yaratgan Nodir bobo va uning o'g'li Abdurashid bobolarning bu cholg'uni ommalashtirishdagi xizmatlari kattadir. Bu kishilarning ijrochilik mahorati musiqa mutaxassislarining e'tiborini tortishi natijasida ushbu musiqiy cholg'uga e'tibor o'zgardi va ular ijrosidagi musiqiy lavhalar Respublikamizning eng katta –Mustaqillik va Navro'z umumxalq bayramlarini nishonlash tadbirlarini ham bezab kelmoqda. Hozirgi kunda sibizg'a cholg'usida ijrochilik an'analarini Surxondaryolik Sayxon Xidiraliyev davom ettirib kelmoqda.

Hozirda professional musiqa ijrochiligida qo'llanilayotgan qo'shnay va bulaman cholg'ularining paydo bo'lishiga sibizg'a cholg'usi asos bo'lgan. Bulaman cholg'usining tovush hosil qiluvchi «til» deb ataladigan qismi xuddi sibizg'a cholg'usining puflanadigan qismi bilan bir xil. Farq shundaki, bulamanda nisbatan ingichkaroq qamishdan foydalaniladi va tovush kuchaytiruvchi surnaysimon (yog'ochdan yasalgan) qismga uzatiladi. Qo'shnay cholg'usi esa diametri bir oz katta, 7 ta teshik ochilgan va 2 donasi birga qo'shilib chalinadigan sibizg'aning xuddi o'zidir. Sibizg'aning turli joylarda turli kishilar tomonidan yasalishi hamma joyda bir xil o'lchamga amal qilinmasligiga olib keladi. Nodir bobo tomonidan tayyorlangan sibizg'aning o'lchamlari quyidagicha: qamish sirtqi diametri 7 millimetr, ichki diametri 4 millimetr bo'lib, uzunligi 12,5 santimetr. Demak, qamishning qalinligi 1,4 millimetr atrofida bo'ladi. Puflanadigan tomonidan til ochilgan joyigacha oraliq 7 millimetr, tilning uzunligi 3 sm, eni esa 6 millimetr. Puflanadigan tomondan 6 sm. dan keyin 0,5 sm. oraliqda taxminan 7 millimetr uzunlik va 3,5 millimetr kenglikda 4 dona teshik ochilgan. Ushbu cholg'uning eng pastki tovushi 2-oktava do bo'lib, unda 2-oktava so'l diyez tovushigacha hosil qilish mumkin. Keyinchalik ana shu cholg'uning diapazonini kengaytirishga harakat qildik. Buning uchun 4- teshik va til oraliq'ida yana bitta teshik ochdik va tovush diapazonini 2-oktava si tovushigacha yetkazdik. Bizningcha, yaxshi qamish novdasidan foydalanilgan va teshiklar sonini

orttirgan holda tovush diapazonini bir oktavaga yetkazish va hatto orttirish ham mumkin ekan.

Sibizg'a cholg'usining dianazonini pastki tomon kengaytirish ham, yuqori tomon kengaytirish ham biz kutgan natijalarga olib kelmadi. Diapazoni pastki tovushlar hisobiga kengaytirilgan changqo'bizning ovozi qo'shmayning bir donasida chalinganday xissiyotni uyg'otsa, yuqori tomon kengaytirilgan tovushlar inson qulog'iga yoqimsiz tovushlarni hosil qiladigan bo'lib chiqdi. Shuning uchun sibizg'aning haqiqiy ovozi biz ta'kidlagan birinchi oktava si tovushidan ikkinchi oktava si, uchinchi oktava do notalarigacha bo'lgani ma'qul ekan.

Hozirda sibizg'a cholg'usidan estrada qo'shiqchiligida, hatto orkestr ijrochiligida foydalanilmoqda. Cholg'uning xususiyatidan kelib chiqib, undan cho'zib ijro etiladigan lavhalarda foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Shullovuk (sopol nay). Asosiy to'rt unsurdan biri bo'lgan tuproqqa ikkinchi unsur – suv aralashtirilganda hosil bo'lgan loydan shakli yasaladigan, keyin esa yana bir unsur – olovda pishirilgan sopol nay o'ziga 4-unsur havoni tortganida (qabul qilganida) go'yo ushbu qadimiy cholg'u bizga asrlar sasini berganday bo'ladi. O'z sadosi bilan bizlarni ushbu zaminda yashab o'tgan ota-bobolarimiz bilan ruxan bog'laydi. Boshqacha qilib aytganda, biz yashab turgan zaminimizda o'sadigan dovdaraxtlaru, buta-o'simliklar bilan hamohang bo'lib zaminimiz tuprog'i ham kuylash xususiyatiga ega.

Shipillak, shullovuk, hushtak, sopol nay nomlari bilan ataladigan sodda musiqiy cholg'u bizning nazarimizda damli choig'ularning eng qadimiysi bo'lsa kerak. Mantiqan olib qaraganda, inson yog'ochga yaxshi ishlov berishi uchun tosh yoki metall asbob kerak bo'lgan. Bu qurollar ixtiro etilmagan davrda ham sopol nay

shingari cholg'ularni yasash mumkin bo'lgan. Sopol nayga o'xshash cholg'ularning tashvillari Surxondaryodagi Dalvarzintepa qazilmalarida uchraydi. Oddiy loydan yasalib, o'tda toblanishi natijasida sopol holiga keltirilgan sodda asboblarning qatorida o'sha davrlarda sopol nay ham bo'lgan bo'lsa kerak. Mazkur cholg'uning turlicha ko'rinishdagi turlari Respublikamizning turli joylarida uchraydi. Bolalar (qishloq joylarda) o'yinchog'i sifatida bittagina tovush hosil qilish imkoniyatiga ega bo'lgan turlaridan tortib bir yarim oktavagacha diapazonda kuy chalish imkoniyatiga ega bo'lgan sopol naylar qadimda juda keng tarqalgan. Hozirda juda kam uchraydigan mazkur cholg'u ba'zi chet viloyatlarda saqlanib qolgan.

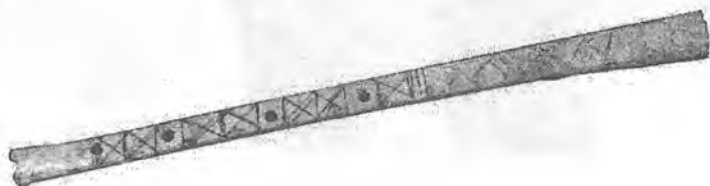

Sopol nayda tovush hosil qilish hech qanday qiyinchiliksiz analga oshiriladi, ya'ni puflanadigan tomonidan havo yo'naltirilsa, bas. Sopol nayda hosil qilinadigan tovush yog'och yoki bambukdan yasalgan naydan keskin farq qilmasada, o'ziga xos sadosi bilan ajralib turadi. Professional ijrochilikda qo'llaniladigan nay cholg'usida chalish mashaqqatli mehnat, uquv va tajriba talab qiladi. Sopol nayda esa nafas kuchidan to'liq foydalanish (nay ijrosida ma'lum qismdagi havo to'liqini puflanadigan teshikni chetlab o'tadi) hisobiga oz muddatda natija ko'rsatish imkoniyati bor.

Surxondaryoda tayyorlangan sopol nayning o'lchamlari quyidagicha. Tashqi diametri 2,3 sm., ichki diametri 1,3 sm., devor qalinligi 0,5 sm. bo'lib, cholg'uning uzunligi 17 sm. ni tashkil etadi. Uning puflanadigan tomoni devorlari siqib, zichlab bekutilgan va o'sha joyining eni 3,2 sm. dir. Havo puflanishi uchun zichlab

yopishtirilgan joyi o'rtasidan eni 5 mm., qalinligi 1 mm. lik teshik ochilgan. Sopol nayning ustki qismida 4 ta va pastki qismida barmoq bilan ochib yopiladigan 1 ta teshik mavjud. Teshiklar diametri 5 mm. dan bo'lib, ular orasidagi masofa 1,5 dan 1,8 sm. gacha oraliqni tashkil qiladi. Puflanadigan tomondan hisoblanganda, ustki qismdagi 1- teshik 7,5 sm. dan keyin, pastki teshik esa 5,3 sm. dan keyin ochilgan. Agar sopol nay o'lchamlari o'zgartirilib ustki teshiklar soni 6 taga yetkazilsa, unda 2 oktava va undan ortiq oraliqdagi kuylarni chalish imkoniyati tug'iladi. Bundan tashqari, sopol nay diametrini orttirish yoki kamaytirish orqali nisbatan past yoki yuqori registrlı cholg'u turlarini ham hosil qilish mumkin. Sopol nayning turli ko'rinishdagi, tuxumsimon, hayvon va qushlar shaklidagi turlari kulollar, tandirchilar tomonidan tayyorlanmoqda.

Mazkur cholg'udan foydalanish masalasida hozirda e'tiborsizlik mavjud. Undan faqat «Boysun» va «Bulbuli go'yo» folklor-etnografik jamoalaridagina foydalanilmoqda.

G'ajir nay. Bu cholg'u ba'zi manbalarda cho'pon nay deb ham ataladi. Aslida, cho'ponlar ishlatadigan naylar suyakdan yoki qamishdan yasilib, ularning har ikkisi ham cho'pon nay deb ataladi. G'ajir nayning nomi parranda nomi bilan bog'liqdir. Chunki bu nay - g'ajir deb nomlanadigan cho'l burgutining qanot suyagidan yasaladi.

G'ajir – yirtqich qushlar qatoriga kiradi va aksariyat hollarda o'laksa bilan ovqatlanadi. Uning go'shti harom hisoblanadi va iste'mol qilinmaydi. Ko'rinishi katta bu qushning qanotlari yozilganda 3 metrgacha yetadi. Qanotlarni ushlab turuvchi markaziy suyagining diametri 2-2,5 santimetrga, uzunligi esa 30-35 santimetr gacha bo'ladi.

Go'shti harom hisoblangan qushning suyagini etidan ajratib olingandan keyin botqoq joyga 40 kun davomida ko'mib qo'yiladi. Buni oddiy xalq tilida «chilla qilala» deb ataladi. 40 kun davomida balchiq ichida turgan suyakka yopishgan go'sht bo'luklari chirib, suyakdan ajralishi osonroq kechadi. Suyakning ikki tomoni ochilib, ichki tomoni ham tozalanadi. G'ajirning qanot suyagi tabiatan uchburchaksimon va bir oz bukilganroq tuzilishga ega. Yuza qism sifatida nisbatan silliqroq va kengroq bo'lgan tomon tanlanadi va shu tomonidan 3 yoki 4 ta, orqa tomonidan 1 dona teshik ochiladi. Orqa tarafda ochiladigan teshik puflanadigan tomonga yaqinroq, yuza tarafdagi teshiklar esa uzoqroq masofada bo'ladi.

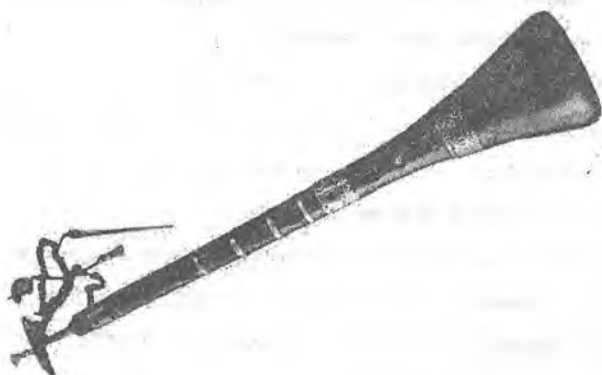
G'ajir nayni yuqori tishlarning orasiga tirab, nayning yuqori qismini lab bilan o'rab olgan holda ichiga puflab tovush hosil qilinadi. G'ajir nayda tovush hosil qilish juda murakkab bo'lib, ancha mashaqqatli mehnat talab qiladi. Unda sodda va kichik diapazonga ega kuylarni ijro etish mumkin.

Biz yuqorida cho'pon naylar qatoriga kiritgan qamish nay ham g'ajir suyagi yo'g'onligidagi qamishdan yasaladi va xuddi g'ajir nay singari teshiklar ochiladi. Unda tovush hosil qilish uslubi ham g'ajir naynikidan farq qilmaydi.

Bulaman (balabon) surnaydan ko'ra birmuncha kichikroq, qattiq yog'och tanasidan, aksariyat hollarda tut va o'rik yog'ochidan ishlangan cholg'u bo'lib, tovush hosil qilinadigan qismi surnaynikidan farq qiladi. Bulamanda "nay pachoq" o'rnida sibzig'asimon til ochilgan qamish bo'lagidan foydalaniladi. Bulaman tanasi surnayniki singari kengayib borgani bilan uning ichki tomonidagi teshik o'zgarмай qoldiriladi. Tashqi kengayish faqat tashqi ko'rinishning yaxshi bo'lishi uchun qilinsa

kerak. Bulaman tilchasi uning tanasiga kiritilishida tanaga kirishi lozim bo'lgan bo'lagi ip bilan o'raladi. Bu til va tana orasidan havo o'tmaslini ta'minlaydi. Bulamanda ham kerakli tovushlarni hosil qilish uchun teshiklar ochilib, ularning 7 tasi ustki tomonda va 1 tasi pastki tomonda bo'ladi. Bulamaning tovush tembri (kuchi) surnaynikidan ancha pastroq bo'ladi. Shuning uchun bu cholg'udan cholg'u ansambllari va qo'shiq ijrochilariga jo'r bo'lishda foydalanish mumkin. Bu cholg'u hozirda Qoraqalpog'iston va Xorazmdan boshqa hududlarda deyarli uchramaydi.

Surnay cholg'usi ham qadimiy tarixga ega. Bu cholg'u asosan tantanalar, bayramlar, sayillar, to'ylarda doyra, nog'ora, karnay cholg'ulari bilan birgalikda ishlatiladi. Surnayning tovushi juda kuchli bo'lganligidan asosan ochiq maydonlarda foydalaniladi. Surnay cholg'usida ijro etiladigan kuy yo'llari va ishlatilish o'rni jihatidan boshqa musiqa cholg'ularidan farq qiladi. Surnayni qo'llash doirasini shartli ravishda quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin:

1. Surnay maqom yo'llari va maqomlarga yaqin bo'lgan yirik shakldagi kuylar. Masalan, Xorazmda shu yo'nalishdagi Nadramiddin, To'rg'ay, Sho ko'chdi, Xon chiqar va boshqa surnay yo'llari mavjud.

2. Raqs kuylari.

3. Dorboz yo'llari.

4. Masxaraboz yo'llari.

5. To'y marosim yo'llari.

Surnay, odatda, tut, yong'oq yoki o'rik yog'ochidan tayyorlanadi. Surnayning tarkibiy qismlari – tana, bachka, miyl, miyl cho'p, sadaf, naypachoq (Xorazmda dudlik) deb yuritiladi. Asosiy tana 450-500 mm uzunlikdagi kengayib boruvchi quvur shaklida bo'ladi. Surnayning asosiy havo aylanadigan tanasida 8 ta havo chiqaruvchi teshigi mavjud. Bulardan yettitasi yuza tarafda, bittasi esa orqa tomonda bo'ladi. Bachka – tojikcha "bacha", ya'ni bola so'zidan olingan bo'lib, asosiy tananing ichidagi kichik tanachani anglatadi. Bachkaning asosiy vasifasi surnayni sozlash bo'lib, surnayning puflanadigan tomonidan surnay tanasiga kiritiladi va mahkamlanadi. Bachka ishlanadigan yog'och surnay tanasining yog'ochidan farq qilishi lozim. Tana tutdan yasalgan bo'lsa, bachka o'rik yog'ochidan yasaladi yoki aksincha. Bachkaning ichki qismi bir oz konussimon shaklda bo'ladi. Bu unga kiritiladigan miyl mustahkam joylashishi uchun zarur bo'ladi. Miyl-moyil (mos, moslashish) so'zidan olingan bo'lib, surnayning muayyan bo'laklarini moslash uchun xizmat qiladi. Miyl ko'pincha kumush, jez va shunga o'xshash yumshoq, yupqa, tunukasimon metallardan yasaladi. Uning uzunligi odatda 82-85 mm bo'ladi. Surnayda tovush tebranishini hosil qiluvchi asosiy qism - naypachoq (trost)dir. Naypachoq bir yillik qamishning qovjiragan qismidan tayyorlanadi. Buning uchun qamishning yerdan bir qarich balandlikdagi qismi kesib olinadi, qishda qor ostida yumshab, saratonda qovjirab pishgan qamish naypachoq yasash uchun yaraydi. Uning yo'g'onligi har bir ijrochining nafas quvvatiga qarab tanlanadi. Qamish ivitilib, ichidagi har xil pardalar yaxshilab tozalanadi. So'ngra miyl cho'piga kiydiriladi va ip bilan bog'lab qo'yiladi. Naypachoq kerakli shaklni olgandan so'ng miyl cho'pidan chiqarib olinadi va quritiladi.

Karnay – o'zbek damli musiqiy cholg'ularining eng katta va eng kuchli tovush tembriga ega bo'lgan turidir. O'z nomi bilan kartlar ham eshitishi mumkin bo'lgan nay desa ham bo'ladi. Uning hajmi juda kattaligi sababli og'ir bo'lmastligi

uchun, yupqa mis tunukadan tayyorlanadi va alohida 3 ta bo'lakni bir-biriga kiydirish orqali yig'iladigan ko'rinishda tayyorlanadi. Bu cholg'udan surnay, doyra, nog'ora bilan birgalikda ochiq joylarda ijro etish mumkin bo'lgan ansambllardan foydalaniladi. Qadimda karnaylardan harbiy yurishlarda ham keng foydalanilgan. Karnay xalq cholg'u ansambllarida ishlatilmaydi, xalq cholg'ulari orkestrida ham muayyan asarning kerakli joylarida epizodik bo'laklar ijrosi uchun foydalaniladi.

Qadimda karnaylarning to'g'ri va tirsakli turlari mavjud bo'lgan. Hozirda karnaylar faqat to'g'ri qilib yasalmoqda. Unda tovush hosil qilish uchun mundahtuk – karnayning puflanadigan maxsus qalaylanadigan moslama zarur bo'ladi yoki yevropa mis damli cholg'ulari – truba, bariton kabi cholg'ularning mundahtuklaridan foydalaniladi.

Do'mbira cholg'usi professional cholg'u ijrochiligida qo'llanilmasada, xalqimizga tanish musiqa asbobidir. Baxshilarning eng yaqin hamrohi, tinglovchi bilan muloqotda eng yaqin yordamchisi bo'lgan do'mbira juda qadimiy cholg'ulardan hisoblanadi. Uning zaminimizdagi eng qadimiy torli cholg'ulardan biri ekanligini tarixiy ma'lumotlar va qazilma boyliklardagi tasvirlar isbotlaydi. Hozirda bizda qo'llanilayotgan do'mbiralar juda kam o'zgarishga uchragan. Dastlabki davrlarda ichakdan, keyinchalik ipakdan eshilgan torlar hozirda plastik iplar bilan almashtirilgan, xolos.

Do'mbira cholg'usi hozirda juda keng tarqalgan dutor cholg'usi yaratilishiga sabab bo'lgan, degan taxminlar bor. Bundan tashqari, qozoq xalqida ham do'mbira cholg'usi eng asosiy musiqiy cholg'ulardan biri hisoblanadi. Qozoq do'mbirasi zamon ta'sirida o'zgartirilib, qovurg'ali kosaxona va bog'lama pardalarga ega bo'lgan cholg'udir. Bizdagi ko'rinishidagi cholg'ular ham ularda saqlanib qolgan. Faqat, uni qozoqlar «chertar» deb ataydilar.

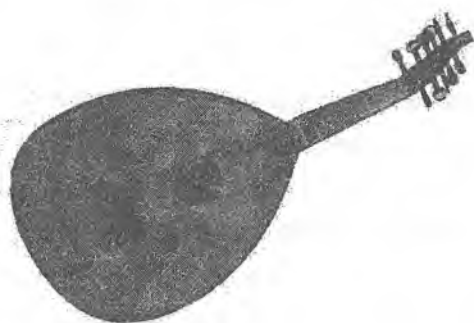
Rus xalq cholg'usi "domra" ham nomlanishi bilan bizning do'mbiramizga qatnashligini isbotlaydi. Tarixdan shu narsa ma'lumki, XV asrdan XIX asr o'rtalarigacha davrdagi rus hukmdorlari maxsus farmonlar bilan «skomoroxlar» nomini olgan sayoq sozandalar bilan kurashib kelganlar. Cherkov ayonlari «shayton cholg'ulari» deb atagan va ularning ta'birida insonlarni dindan chalg'itgan skomoroxlarning musiqiy cholg'ulari va o'zlari doimiy ta'qibda bo'lgan. Bir necha marta ularga nisbatan ochiq urush e'lon qilinib, maxsus tadbirlar uyushtirilgan. Rus musiqiy tadqiqotchilarining o'zlari e'tirof etishicha hozirda eng ommabop bo'lgan balalayka cholg'usi ham ta'qibchilarni chalg'itish maqsadida ko'rinishi o'zgartirilgan domra cholg'usining turidir. XIX asr oxirida rus xalq cholg'ulariga qayta umr bag'ishlagan V.V. Andreev avval balalayka cholg'usini takomillashtiradi. Unga yordam bergan ustalardan biri tasodifan chordoqda (tom ustida) ta'qiblardan yashirilgan eski do'mbira cholg'usini topib oladi va uni takomillashtirib hozirgi ko'rinishga olib keladi. Ma'lum bo'lishicha qadimiy rus do'mbirasida ham pardalar bo'lmagan va undagi ijro mizrob bilan emas o'ng qo'l barmoqlarida bajarilgan. Hozirgacha xuddi shunday ijro uslubi saqlanib qolgan qirg'izlarning do'mbirasimon cholg'usi – qo'miz deb ataladi. Uning kosaxonasi noksimonroq shaklda tayyorlanib, torlarining soni 3 tani tashkil etadi.

Agar do'mbira dutor cholg'usining asosini tashkil etgan bo'lsa, dutor ta'sirida hozirgi kavkaz xalqlari va turklarda mashhur bo'lgan «soz» cholg'usi dunyoga kelgan, deb taxmin qilish mumkin. Chunki, dutorning metall torlar tortilgan qoraqalpoq dutori va turkman dutorlari keyinchalik g'arbga tomon siljib metall torlarda mizrob vositasida tovush hosil qilish uslubidagi «soz»larning dunyoga kelishiga sabab bo'lgan, deyishga asos bor. Qolaversa, kavkaz xalqlarida (Dog'istonda) foydalaniladigan «soz» o'z ko'rinishi bilan dutor cholg'usining kattalashtirilgan nusxasiga o'xshab ketadi.

Do'mbira cholg'usining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, qo'shiq ijrochisi usulni doimo sezib turishi uchun aksariyat hollarda talab etiladigan urma cholg'u (doyra) ishtirokidan xalos qila oladi. Boshqacha qilib aytganda, do'mbirada kuyning o'zini chalish qatorida usulni ham qo'shib ijro etib ketaverish imkoniyati bor.

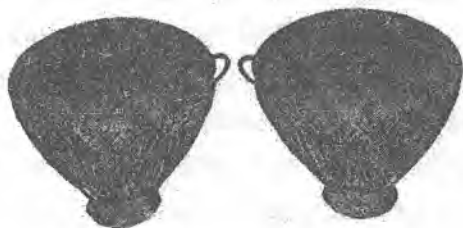
Do'mbira asosan o'rik (zardoli), pista, archa, tut, tol, olmurt (nok) daraxtlarining yog'ochidan tayyorlanadi. Do'mbiraning aniq o'lchamlari yo'q. U aksariyat hollarda mahalliy ustalar tomonidan tayyorlanganligi, bundan tashqari buyurtma beruvchining bo'yi-basti, istagi inobatga olingani munosabati bilan turli kattalikda tayyorlanib kelinadi. Xalq baxshilari Shomurod Tog'ayev, Shoberdi Boltayev va surxondaryolik do'mbira ustasi Shafoat boboning fikricha eng sadosi zo'r do'mbiralar olmurt (nok) daraxtining yog'ochidan bo'lar ekan. Hozirda do'mbiraga tortiladigan plastik torlar o'rnida avval echki ichagidan eshilgan tor ishlatilgan. Yoshi ulug' do'mbira ijrochilari va baxshilar bergan ma'lumotlarga ko'ra qadimda eng yaxshi tor sifatida «chumchuq pay» torlar ishlatilgan va ular haqiqatan ham chumchuqning oyog'idagi pay qismidan eshilgan. Hozirda bunday torlarni eshib tayyorlash texnologiyasi unutilgan.

Do'mbira cholg'usi boshqa folklor cholg'ulariga nisbatan ko'proq o'rganilgan va hatto unda ijro etilgan kuylar notalashtirilgan. Musiqashunos olim F.Karomatovning 1962 yilda nashr etilgan «Dombira musiqasi» kitobi to'liq mazkur cholg'uga bag'ishlangan.

Ud. Afrosiyob xarobalarida, ko'hna Naysa va Marv hududlarida, Ayritom va Dalvarzintepada arxeologik qazilmalar natijasida topilgan terrakota, friz va boshqa topilmalarda ud cholg'usining tasvirlari saqlanib qolganligi bu musiqiy cholg'uning qadimiy ekanligidan dalolat beradi. Ud cholg'usi ming yillar davomida musiqiy shoxi va eng mukammali hisoblanib kelgan. Ud tovushining yoqimlilikigi va inson ovozigaga yaqinligi har doim eshituvchilarni lol qoldirgan. Taraqqiyot davomida ud eng kam

o'zgarishga uchragan musiqiy cholg'ulardan biridir. O'z ko'rinishini saqlab qolish bilan birga ud boshqa musiqiy cholg'ularing dunyoga kelishiga ham sabab bo'lgan. Mandolina va gitara musiqiy cholg'ulari ud cholg'usidan kelib chiqqanligini mualliflovchi dalillar bor. XX asrning boshidan to 80-yillargacha bo'lgan davrda bir oz unutila boshlagan ud cholg'usi hozirda cholg'u ijrochiligida yana qo'llanila boshladi. Udning nomlanishiga kelsak, uning asli eski nomi barbat bo'lib, o'rdak to'ldi ma'nosini beradi. Arab istolisidan keyin arablar tomonidan boshqa cholg'ular qatori o'zlashtirilgan ud cholg'usi dunyoning boshqa hududlariga tarqalish qatorida o'z nomini ham o'zgartirgan va "ud" deb atala boshlagan. Arabiston yarim orolida o'sadigan va tutatilganda yoqimli hid taratadigan daraxt ham ud deb ataladi.

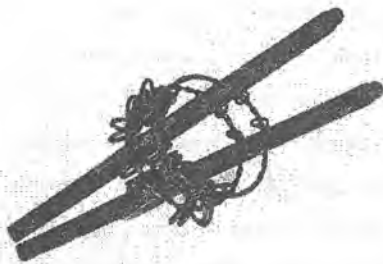

Nog'ora – ikkita sopol tuvakka teri tortilgan ko'rinishda bo'ladi. Biri jarangdor, ikkinchisi bo'g'iqlik tovush chiqaradigan tuvaklarning teri tortilgan qismiga maxsus cho'plar bilan urish natijasida musiqiy usul hosil qilinadi. Nog'ora sadosining juda kuchliligi asosan ochiq havoda ijro etiladigan "Karnay-surnay" ansambllarida foydalanishni taqozo etadi. Keyingi vaqtda milliy cholg'u ansambllari va maqom ansambllarida ham nog'oradan foydalanish kuzatilmoqda. O'zbek xalq cholg'u orkestrida ham nog'oradan unumli foydalanish mumkin.

Qayroq – eng qadimiy cholg'ulardan biri hisoblanadi. Chunki bu cholg'uning tabiatning o'zida mavjudligi, qolaversa, urma zarbli cholg'ularning insonlar hayotidagi eng birinchi "sun'iy cholg'u"lari ekanligi buni isbotlaydi. Insoniyatning ibtidoiy davrda tabiatdagi ne'matlarni pishirmasdan, qayday bo'lsa shunday iste'mol qilganligi va o'z navbatida qurol sifatida ham qo'l ostidagi jismlardan foydalanganligini bilamiz. Xuddi shu jarayonning tabiiy davomi sifatida musiqiy ritm hosil qilishda foydalanilgan ilk moslamalarning biri sifatida dunyoga kelgan qayroq toshlar haligacha milliy cholg'uchilikda foydalanib kelinayotgani ajablanarlidir. Qayroq odatda ikki juft silliq toshdan iborat bo'ladi va har ikki qo'lda ikkitadan ushlab ijro etiladi.

Qo'llarning to'rt barmog'i (ko'rsatkich, o'rta, nomsiz va jimjiloq) bitta toshni tutsa, ikkinchi toshni bosh barmoq boshqaradi va toshlarning bir-biriga urilishi natijasida hosil qilinadigan ritmning tezligi va kuchi mazkur barmoqlarning naqadar samarali ishlashiga bog'liq bo'ladi. Qayroq toshlarni har ikki qo'lda bittadan tutib, ularning boshqalarining o'rnida taxminan qayroqtoshlar kattaligidagi yassi metallardan foydalanish ham kuzatiladi. Bu holatda metallni barmoqlar bilan ushlab turish va boshqarish biroz osonlik tug'diradi. Qayroq hozirda ko'proq xorazmcha kuylarda ko'proq qo'llaniladi. Xorazmda raqs davomida erkak va ayol raqqoslar tomonidan ham qo'llaniladigan holatlar uchraydi.

Safoil ham urma zarbli cholg'ular guruhiga kiradi. U ikkita 35-40 santimetrii kaltakka qotirilgan aylana metall simga kiydirilgan shildiroqlardan iborat bo'ladi. Harakt davomida aylana metall simlar va ularga kiydirilgan shildiroqlar erkin harakat qila olishi va bir-biriga urilishi natijasida o'ziga xos tovush hosil qilishi lozim. Safoildagi ijro uni silkitish orqali va uni tananing ma'lum qismiga (aksariyat hollarda yelkaga) urish uslubida bajariladi. Bu cholg'u ham qayroq singari cholg'uchi tomonidan ham, raqqos tomonidan ham ishlatilishi mumkin. Hozirda juda kam ishlatilayotgan bu cholg'udan muqaddam ham asosan uyg'urcha usuldagi asarlarda foydalanilgan.

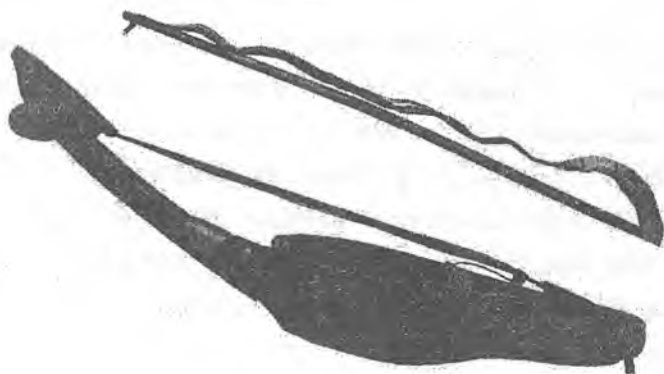
Qoshiq – inson tomonidan ixtiro qilingan mehnat qurollari ichida albatta tayoqdan keyin turadi. Chunki, ibtidoiy odamlar yerdagi ildizlarni qazib olish uchun avvalo tayoqni kashf etishi lozim edi. Tabiatdagi ne'matlarni pishirishni o'rgangan odam endi qo'li kuymasdan ovqatni og'ziga olib borishi uchun qoshiq ixtiro etilgan. Tayoq ham, qoshiq ham bir-biriga urilishi natijasida hosil qilinadigan tovushdan ritmlarni tuzishda foydalanilgani aniq. Qoshiqning shu sifatda foydalanilishi

natijasida keyinchalik ispan kastaneti singari maxsus cholg'ular ixtiro etilganligi, qolaversa rus tilidagi "kovshik", "kovsh" (suv ichiladigan katta qoshiq, shuningdek, ekskavatorning tuproq oladigan moslamasi) atamasi qoshiq so'zining hosilasi ekanligi 1930 yilda V.Belyayev tomonidan yaratilgan "O'zbekiston musiqa cholg'ulari" kitobida keltirilgan. Musiqiy ijroda yuqorida ko'rsatilgan maxsus "qoshiq"lardan va quyida tasvirlangan – ovqat yeyishda ishlatiladigan yog'och qoshiqlardan foydalaniladi. Qoshiq ijrosida ham qayroqdagi singari har ikki qo'lga bir juftdan qoshiq ushlanadi va ularning bir-biriga urilishi natijasida kerakli ritm hosil qilinadi.

Qo'biz – kamonli cholg'ularning eng qadimiysi yoki qadimiylaridan biri hisoblanadi. Qo'bizsimon cholg'ular xitoyliklarda ("xu kin"), mo'g'ullarda ("xur") uchraydi. Qo'bizning kashf etilishi ba'zi manbalarda afsonaviy Qo'rquq nomi bilan bog'lanadi. Kim tomonidan kashf etilishidan qat'iy nazar g'arb tadqiqotchilari skripka va unga o'xshash kamonli cholg'ularning ibtidosini sharqdan izlash kerakligini va bu cholg'u qo'biz bo'lishi haqiqatga yaqinligini e'tirof etishgan.

Qo'biz hozirda qozoq va qirg'izlarda juda keng foydalaniladi. Qoraqalpoq jirovlari ham faqat shu cholg'u jo'rligida o'z dostonlarini ham, termalarini ham aytishadi.

Qo'bizning ikkita tori ham, kamonga tortiladigan tori ham otning yolidan tayyorlanadi. Uning kosaxonasining faqat bir qismiga teri qoplanadi va shu joyga uning xarragi o'rnatiladi. Kosaxonaning qolgan qismi ochiq qoladi. Ijroda uning har ikki tori birgalikda ishtirok etadi. Cholg'u ijrosida obertonlar ishtiroki juda faol bo'ladi va uning ijrosida birdaniga bir nechta tovush hosil bo'layotgandek taassurot tug'iladi. Qo'biz qirg'izlarda "qil qiyaq" deyiladi. Qozoq milliy cholg'ular orkestrining yetakchi kamonli cholg'usi bo'lgan qo'biz ijrochiligi qozoqlarda juda yuqori saviyaga yetgan. O'zbek milliy cholg'ularida ham qo'bizning takomillashtirilgan, biroq violonchelga yaqin ko'rinishga keltirilgan "qo'biz bas" va kontrabas o'rnida ishlatiladigan "qo'biz kotrobas"lar ishlatiladi.

BOYSUN TUMANI HUDUDIDAGI KO'HNA CHOLG'ULAR

Globallashish jarayoni har bir xalqda o'z milliy madaniy qadriyatlarini chuqur o'rganishni taqozo etib kelmoqda. Shu tufayli har bir xalqning milliy madaniyati umumjahon madaniyatidan o'ziga munosib o'rin egallay olishi kerak. Binobarin, hozirgi madaniy hayotda xalq ijodiyoti g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniyat tizimida ananalarga asoslanishi bilan ajralib turadigan xalq ijodiyoti milliy qadriyat va marosimlar bilan birligi, uni tabiat va koinot bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Xalq amaliy san'atidagi turli bezaklar, ranglar, kamalak jilolari, turli xil xalq tomoshalari va o'yinlari, rang-barang musiqa ohanglari va cholg'ulari o'zaro uyg'unlashib, umuminsoniy-manaviy makonni vujudga keltirgan va keltirmoqda. Chunki bu manaviy makon avvalo, xalq ijodi asosida vujudga keladi va ushbu makon xalqning afsona, ertak, doston, qo'shiq, chaqirlar, o'yinlarida namoyon bo'ladi va qadimiy ananalarga doimo hayot baxsh etadi. Hozirgi kunda manaviy va moddiy-madaniy merosni bir-biridan ajratmasdan yaxlit holda o'rganish zaruriyati tug'ildi. Ular bugungi hayotning tarkibiy qismiga aylanib, xalq madaniyati yodgorliklarni saqlash, muhofaza qilish, asrab-avaylash va rivojlantirishni taqozo etadi. Bu yodgorliklar qayerda bo'lishidan qat'iy nazar umuminsoniyat boyligidir. Ular tarixiy, adabiy, badiiy, etnologik musiqiy xazinadir.

Musiqa shu qadar qudratliki, u birdaniga qalbni ham, ongni ham, vujudni ham egallab oladi. Musiqa qudratining yana bir o'ziga xosligi shundaki, barcha kishilar etiborini ezgulik va go'zallikka yo'naltiradi. Mumtoz musiqa ohanglari xalq qo'shiqlari, cholg'u kuylari, raqslarida xuddi shunday ulug'vor joziba mavjud. Musiqaning mana shunday sehri borligi Boysun musiqa folklorida namoyon bo'lmoqda.

Boysun musiqa folklori – o'tmish va zamonaviy-madaniy durdonalardan biri bo'lib, uning badiiy tarjimai holida qiziqarli va ahamiyatli sahifalardan biri bo'lmoqda. Chunki, u xalq badiiy tafakkurini, musiqa amaliyoti va manaviy hayotning malum xususiyatlarini aniqlashda yordam beradi. Boysun musiqa folklorini o'rganish va tadqiq etish hozirgi kunda muammoni ko'rish nafaqat Boysun

yoki Surxondaryo yoki umumiy o'zbek lokal uslubi, umuman musiqa sanati genezisi masalalarini hal etishda yordam beradi.

Boysun musiqasi va musiqa cholg'ulari o'ziga xosligi bilan ajralib turadi va ananalariga boy. Unga lokal xususiyatlar ham xosdir. Buni biz tog'lik va tekislik joylarda yashovchi aholining madaniyatlarida ko'rishimiz mumkin. Ammo malum hududlarning ichida ham, ayniqsa, tog'lik joylarda o'zbeklar va tojiklar madaniyati va tillari bilan bog'liq yorqin shevalik farqlar kuzatiladi. Boysun ilmiy ekspeditsiyasi natijalari shuni ko'rsatdiki, xalq madaniyati mushtarakligi Boysunga xos va u turli madaniy jarayonni bir-biriga bog'lanishida mavjud. Musiqada, tilda o'xshashlik ikki jarayonni mavjudligida kuzatiladi: birinchisi-maxsus va o'ziga xoslik, ikkinchisi-boshqa xalqlardan o'zlashtirilganligi. Xalqlarning jamiyat munosabatlari rivojlanishida ular bir-biriga tasir ko'rsatib kelgan. Binobarin, turkiyzabon va boshqa yaqin joylashgan xalqlarning musiqasi, tili va madaniyatida azaliy turkiy vositalar bilan birgalikda o'zlashtirilgan boshqa vositalarni ham aniqlash mumkin. Qadimiy turk yozuvlari, yodgorliklari tadqiqotchisi S.Y.Malov shunday ta'kidlab yozadi: «Hamma yodgorliklar, yoki ushbu yodgorliklar tillari aksariyati turkiy tillarning qadimiy tarixining umumiy muhiti, umumiy tarixiy mezon sifatida xizmat qiladi».

Ananaviy musiqa cholg'ulari Boysun hududining boshqa xalq ijodiyoti tarmoqlari tufayli, xalqning turmush sharoiti, marosimlari, ko'chmanchi va o'troq turmush tarzi majmuasi bilan bog'liqdir. Ularda ijtimoiy xo'jalik munosabatlari, milliy qiyofasining o'ziga xosligi, estetik va falsafiy tasavvurlari mujassamligi, badiiy boylik o'z aksini topgan. Bularning ijodkori xalqning o'zi bo'lgan. Cholg'u (uning tuzilishi, ashyosi, texnikaviy-akustik xususiyatlari, funkcionallik tavsifi va b.) og'zaki ananadagi musiqaning tarixiy jarayonini anglash uchun asosiy mezon sifatida g'oyat ahamiyatlidir. Chunki cholg'uning o'zi yoki uning qoldiqlari (arxeologik yodgorliklarida, ikonografiyada, tariflashda) nihoyatda qimmatli (ma'lum darajada yagona) hujjat sifatida ushbu musiqaning moddiy negizi bo'lib qoladi (Vizgo T.S., 8 b.). Shu tufayli cholg'ular o'tmish tarixi, madaniyati xalqning azaliy an'analarning manbai sifatida ahamiyat kasb etadi. «Mukammal musiqa cholg'ularini yetarli darajada tasvirlanishi,-deb ta'kidlaydi. F.M.Karomatli,-o'zbeklar va boshqa O'rta

Osiyo xalqlari ajdodlarining cholg'ulari va umuman cholg'u musiqasining katta ulkan davri-ko'p asrli rivojlanish yo'lini bosib o'tganligi haqida dalolat beradi» (Karomatov F.M., 3b).

Musiqa va musiqa cholg'ulari bir yaxlit tashkil etish ildiziga ega bo'lmasa ham, turlicha uslubda rivoj oladi. Binobarin, ular xilma-xil milliy cholg'ularni yaratilishiga olib keladi. Ularning nomlanishi, shakli, tuzilishi, bezagi, ijro uslubi o'ziga xoslik bilan ajralib turadi. Bizga ma'lum bo'lgan bir nusxadagi cholg'ular o'xshashligidan tashqari (masalan, torli-chertim yoki puflama cholg'ularda) ularning tuzilishida ayrim farqliklarni ko'rishimiz mumkin. Ularni o'rganilishi va tadqiq etilishida u yoki bu cholg'uning rivojlanishidagi ayrim tomonlarini kuzatishimiz mumkin. Umuman «o'tmishni o'rganish-bu jamiyatning intellektual rivoji ko'rsatkichidir, ammo u hozirgi jarayonni ham mazmundorligini tushunishga yordam beradi. Insoniyatning o'tmish haqidagi ilmi yashovchi avlodning tarixiy xotirasi. Uning ijtimoiy va ma'naviy tajribasini boyitib (ayniqsa, xalqning badiiy madaniyatining bir tarkibiy qismi sifatida musiqa cholg'ularining rivojlanish tarixi muammosi - R.A.), shu bilan birga zamonaviy masalalarni ham yechib beradi» (Vizgo T.S., 7b).

Shubhasiz, o'tmishda puflama va urna-zarbli cholg'ular o'zlarining ilk bor ko'rinishlarida amaliy ahamiyatni kasb etgan. Ular chaqiriqlar uchun yoki hayvonlarning ovozlari taqlid etishda (qushlarning sayrashlari va h.) qo'llanilgan. Cholg'ular ovda, safarda, chorvaga chiqarishda, ibodat marosimlarida, shamanlik va saroy tantanalarida ishlatilgan. Chaqiriq cholg'ulariga ehtiyoj ko'pligidan qadimiy cholg'ular puflama-damli (ambishur guruhiga mansub, masalan, karnaysimon) va urna-zarbli (asosan teri bilan qoplangan) cholg'ular turlari bilan boy bo'lgan (jumladan, turli tuzilishdagi doul-barabanlar). Ular juda qattiq va baland ovozli cholg'ular deb hisoblangan. Cholg'ularning ayrim turlariga ehtiyoj tobora yo'qolgani sari (masalan, bir tomonlama bochkasimon va ikki tarafli bantsimon douilar), ular esdan chiqqan va qo'llanmaydi. Aksariyat qadimiy cholg'ular jo'mavoz soz sifatida xalq qo'shiqlari, dostonlarida ishlatib kelingan. Xalq musiqasi ijodiyoti va ohang madaniyati rivojida cholg'ularning takomillashtirilishi va ularning ijrochilik mahoratini o'sib borishi bilan bog'liqdir. O'tmishda kuylarning va ohanglarning ijro

etilishi cholg'uning texnikaviy imkoniyati va sozandaning badihago'ylik qobiliyati va mulohazati bilan bog'liq bo'lgan. Ammo, xalq ijrochiligida ishlatilgan cholg'ular o'zining amaliy vazifasini yo'qotmagan. O'rta asr yozma manbalari bo'lmish shoalalarda ayrim «qorovul doullari», «ta'limot doullari», «dovul» (ovchilar barabani), «chang, qo'biz, sibizg'i, tug (chaqiriq barabani) va b. haqida ma'lumotlar berilgan, hular qadimiy turklar tomonidan ishlatib kelingan.

Musiqaning ansambl ijrochiligi ham qadimiy zamonlardan mavjud. Ansamlar turkibiga puflama (sunray va karnay) va urma-zarbli (doul, dapp) yoki torli va urma-zarbli doira cholg'ular kirgan. Xalq raqslari cholg'u ansambli yoki urma-zarbli doira (dapp) va o'zi sado beruvchi cholg'ular (qoshiq, qayroq, sagat va b.) jo'rligida ijro etilib kelingan. Puflama va urma-zarbli cholg'ulardan tashqari qadimiy turkzabon va eronzabon qabilalar orasida turli xil torli, tilsimon va o'zi sadolovchi cholg'ular tarqalgan. Saqlanib kelayotgan yozma manbalar, arxeologik materiallarga ko'ra ularning zamonaviy funksiyalarini inobatga olganda, bunday cholg'ulardan – dapp va b. Markaziy Osiyo, Oltoy va Sibir xalqlari orasida mavjud bo'lgan cholg'ular nomlarida umumiylik, bir-biriga yaqinlik borligini ko'rishimiz mumkin (dapp, sibizg'i - so'bozg'i, karnay – kemey, qobo'z-kobuz, qomuz - xomo's, chang-qo'biz – xomus-gopuz, komus – komuz, dombra-dombraq-do'mbira, cho'pon nay – tuyyduk, xushtak – ushtak – uhgyulevuk-shuvulloq-choor va h.). ular bir-biridan o'zaro semantik variantlari va fonetik o'zgarishlari bilan farq qiladi.

R.Abdullayev Markaziy Osiyo mintaqasining boshqa xalqlarida mavjud bo'lgan, torli-tilsimon-urma "vargan" xilidagi cholg'u – changqo'biz, puflama naysimon "fleyta" xilidagi-qamichli, yog'ochli, suyakli va loyli naylar, torli-chertimdo'mbira va "buben" xilidagi urma-zarbli cholg'ulari – dapp yoki doiralarni Boysunda ham keng tarqalganligini yozadi. U izlanishlar jarayonida bu cholg'ularni ikki guruhga bo'ladi: birinchisi – magik funksiyalari bilan bog'liq bo'lgan musiqali – tovush chiqarish asbob-buyumlari, ikkinchisi – estetik ehtiyojini bajaruvchi musiqa cholg'ulari.

U birinchi guruhga tovush chiqaruvchi cholg'ularni kiratadi, bunda insonning turli an'anaviy xo'jalik faoliyatida keng ko'lamda ishlatiladigan mehnat qurollari

to'g'risida yozadi. Bularga mavsumiy yasaladigan tovush chiqaruvchi cholg'ularni ya'ni bug'doy va boshqa g'alla poyasi, daraxtlar shohi, po'stlog'i, barglari, qamish, qovoq va b. o'simliklar gullar barglari (lola va b.)ni o'ng qo'lga qo'yib yuqorida chap qo'l orqali zarba bilan uriladi va ushbu jarayonda qattiq tovush hosil etilishini ta'kidlaydi. Tovush chiqarish cholg'u sifatida cho'ponlar marosimlarida va ayrim xalq o'yinlarida ikkita yog'och tayoqchadan ham keng foydalanishgan ("hasssa tayoq"). "Hasssa tayoq" Boysun xalqining an'analarida ishlatilgan. Cho'ponlar o'yin jarayonida ularni bir-biriga urib, ma'lum bir tovush orqali usulni yaratgan. Va shu usul o'yinga jo'rnavoz vazifasini bajargan. Keyinchalik marosimlarda qo'llanish payitlarida "shaldirg'och tayoq" yoki "shaldiroq tayoqcha" kirib keladi. Tayoqchalarning ko'rinishi quyidagicha bo'lgan: tayoqchaga bir nechta dumaloq mis yoki temir bardoqchalar o'ralib, silkilatish jarayonida ma'lum tovush va usulni hosil qilgan. R.Abdullayevning ta'kidlashicha tayoqchalardan shaman baxshilari ham foydalanishgan. Bu tayoqchalar ommalashib keyinchalik o'zbek, tojik va uyg'urlar raqs san'atida qo'llab kelgan va shuning natijasida urma-zarbli cholg'u – safoil tashkil topgan.

Rustam Abdullayev "Qoshiq", "Qo'ng'iroqcha", "Qovoq soz" cholg'ularining shakllanishini quyidagicha ta'riflaydi:

Yog'ochli qoshiqlar tovushi-shovqin cholg'ular hisoblanib, ular urma-zarbli cholg'ularga kirgan.

Qo'ng'iroqchalar – buyumli cholg'ular, o'tmishda ular karvonlarning kimmiki ekanligini bildirib turgan. Karvoni tashkil qiladigan hayvonlarning bo'yinlariga bog'lab qo'yilgan. Keyinchalik bu qo'ng'iroqchalar "zang" nomi raqqosalar tomonidan qo'llanila boshladi.

Qovoq soz – oshqovoqdan yasilib, u hozirgi kunda ham Boysunning To'da, Dashtig'oz, Yakkatol va boshqa qishloqlarida "yomg'ir chaqirish", "Sust xotin" marosimlarida jo'rnavoz cholg'usi sifatida qo'llanilib keladi. Cholg'u qovoqdan salib, uning ichidagi go'shti olib tashlanadi va ichiga qamish poyasidan taxminan 20-30 smda bo'lgan maxsus uskuna qo'yiladi.

Rustam Abdullayev Boysunda qadimdan qo'llaniladigan cholg'ulardan naycha, sibizg'i, surnay, cho'pon nay, g'ajir nay, nay-shuvulloqlar to'g'risida o'zining "Baysun (traditsionnaya muzikalnaya kultura)" nomli kitobida keltirib o'tadi. U naycha to'g'risida shunday ta'riflaydi: naycha – qamish yoki yog'ochli nay sifatida yasalib, undan cho'ponlar "Qo'y chaqirish ohangi" vazifasida foydalanilgan. Naychani R.Abdullayev hozirgi kunda o'zbeklarda "sibizg'i", turkmanlarda "tyuyduk", qozoqlarda "qamish surnay", qirg'izlarda "sibizg'i" kabi cholg'ular timsolida ekanligini ta'riflaydi.

Sibizg'i yoki sibiziq – qadimiy musiqa puflama-damli cholg'usidir. U oddiy qamish poyasidan yasalib (diametri 5-8 mm), uzunligi 140-200 mm, tashqi tomonida uchtadan to beshtagacha barmoq teshiklari mavjud (uzunligi 10-12 mm, kengligi 5-7 mm). Ovozi kuchli va o'ziga xos tembrli. Cholg'udan chaqiriq (axborot uzatish) vositasi sifatida foydalanilgan, ammo "cho'poncha" kabi ohanglar ham ushbu cholg'u ijrochiligiga mansub. Sibizg'i yoki sibiziq Sariosiyo, Darband, Sho'rob, Avlod, Qo'chqoq, To'da qishloqlarida chorvador-cho'ponlar orassida keng tarqalgan. Uning ijrochilari bir vaqtda cholg'u yasovchi sozgarlar ham bo'lgan.

Cho'pon nay – to'g'ri bo'ylama puflama-damli musiqa cholg'usi bo'lib, yog'ochdan keyinchalik jezdan va turli ashyolardan ham yasalgan. Uning diametri 10-12 mm, umumiy uzunligi 270-300 mm, tashqi tomonida 3-4 ta barmoq teshiklari mavjud. Cho'pon nay Boysunning Inkobod, Dashtig'oz, Kofrun, Omonxona, Darband, Oqmachit, Daxnayijon, Sho'rob, To'da, Sariosiyo qishloqlarida keng tarqalgan.

G'ajir nay yoki suyakli nay – cho'l burguti g'ajir suyagidan (burgut qanoti suyagi) yasaladi. G'ajir nayning tashqi tomonida 3-5 ta barmoq teshiklari bo'lgan. To'da qishlog'ida yashovchi sozanda va sozgar Bo'riqul Jumayev yasagan g'ajir nayda uchta barmoq teshiklari bor. Hozirgi kunda yangi tayyorlagan g'ajir nayda beshta barmoq teshiklari bo'lib, ijrochining ma'iumoti bo'yicha teshiklarning ko'pligi ovoz diapazonini oshiradi va ijro imkoniyatlari kengayganligini ta'kidlaydi. G'ajir nay kuyida bitta barmoq teshigi joylashgan, tovushni bir oktava yuqoriga ko'tarish

uchun mo'ljallangan (bu nayning uzunligi 260 mm). Boysunning To'da, Sariosiyo, Dashtig'oz qishloqlarida yakkasoz cholg'usi sifatida tarqalgan.

Nay-shuvulloq – o'ziga xos loydan tayyorlanib, faqatgina ushbu mintaqada tarqalgan. Nay-shuvulloqlar usta-sozgarlar kulolchi-usta Izatullo Eshonqulovlar oilasi tomonidan turli shakllarda yasaladi. Ular chumchuqsimon, taqasimonli, qo'chqorsimonli, qo'zachasimonli va naysimonli bo'ladi. R.Abdullayevning yozishicha nay-shuvulloqlar hali ilmiy adabiyotda tadqiq etilmagan.

Sumay – keng tarqalgan puffama-damli musiqa cholg'usi, konussimon nay shaklida o'yib, yog'ochdan (o'rik, yong'oq, tut daraxtlaridan) yasaladi. Sumayning tashqi tomonida yettita barmoq teshiklari, bittasi orqa tomonida (To'dalik Bo'riqul Jumayev yasagan sumayda sakkizta barmoq teshiklari mavjud, bu cholg'uning tovushini kuchaytirish va diapazonini kengaytirish uchun qilingan. R.Abdullayevning yozishicha sumay tanasi bir-necha kun zig'ir moyida turadi, sbunda uning rangi shokolad rangiga o'xshash – qora jigarrang bo'ladi va cholg'u yorilmaydi.

Qadimdan Boysunda torli-chertim cholg'ulari, dutor (boysuncha dutor), do'mbira, qo'bizlar hozirgi kungacha shakllanib kelmoqda.

Dutor (to'g'rirog'i boysuncha dutor) – o'rik, tut, yong'oq, nok daraxtidan yasaladi. Boysuncha dutorning kosaxonasi noksimon, katta shaklida asosan o'yilgan, qovurg'alisi kam uchraydi. Hozirgi kunda keng tarqalgan bo'lib, usta-sozgarlar tomonidan Boysun shahri, Sariosiyo, Dashtig'oz, Sayrob, Chilonzor, Guliston Pulhokim, Panjob va boshqa qishloqlarida yasalib, qo'llanilib kelmoqda. Dutorda ijro uslubi hamma vohalarga xos, R.Abdullayevning yozishicha ammo boysunlik dutorchilarning ijro uslubiga do'mbira ijrochiligi ta'sir ko'rsatganligi yaqqol ko'rinib turibdi - o'n qo'lning to'liq ravishda zarbalarda ishlatilishidir.

Do'mbira – Boysun aholisi orasida keng tarqalgan bo'lib, tut, o'rik, yong'oq, nok daraxtlaridan yasaladi. U yakkasoz va jo'mavoz cholg'u bo'lib, asosan cho'pon va baxshilar foydalangan. R.Abdullayev Boysundagi Sayrob, Besherkak, Panjob, Sariosiyo, Duoba, Omonxona, Qizilnavr, Macnay, Qo'rg'oncha, Xomkon kabi qishloqlarda usta-sozgarlar tomonidan turli shakldagi va o'lehovdagi do'mbiralarni –

Kichik noksimon shakli kosaxonali do'mbiradan to zamonaviy cholg'ugacha yasashini o'rganib chiqadi.

Qo'biz – o'tmishda Boysun mintaqasida tarqalgan bo'lib, uning o'yma kosasi pastdan bir quyruq, yuqoridan esa dasta bilan bir butun holda yog'ochdan, ikki tori va kamonchasi ot dumining qilidan yasalgan. R.Abdullayevning ma'lumotiga ko'ra qo'bizni baxshilar ijro qilgan. Hozirgi kunda qo'biz cholg'usi Boysun mintaqasida umuman yo'qolib ketgan.

Dapp – doiraga o'xshash bo'lib, yagona nusxasi Xomkon qishlog'ida topilgan. Gardishi (bu yerda "kasnok") o'rik yoki yong'oq yog'ochidan (doira gardishidan ingichkaroq, diametri radius bo'yicha 400 mm va 420 mm, kengligi-100 mm, qalinligi-6 mm) yasalgan. O'tmishda qishloq aholisi orasida dappning turli shakldagi namunalari – kichik, o'rta va katta dapplar tarqalgan bo'lib, bir tomoni echki terisi bilan qoplanadi. Gardishda xalqacha (baldoq)lar osilmagan. Tovush chiqarishi va tembri bir oz jarangsiz, past. Asosan baxshilar o'z ayimlari ijrosida dapp cholg'usidan foydalangan.

Ko'zacha – loydan yasalgan bo'lib, zarbli cholg'ular orasida maxsus tayyoqcha yoki qo'l yurgizib zarbalar berilishi bilan sadolanadi. Hozirgi kunda "ko'zacha" nayshuvulloq singari "Boysun" folklor ansamblining cholg'uchilari tarkibiga kiritilgan. Urma-zarbli cholg'ular yakkasoz, ansambl va jo'rnavor tarzida, ayniqsa, xalq raqslari jo'rligida kengroq foydalaniladi.

Changqo'biz - qadimiy torli-urma yoki tilsimon-chertim musiqa cholg'usi bo'lib, ko'proq ayollar orasida tarqalgan. Boysunda XX asrning II yarmigacha changqo'bizning uch xili omma orasida tarqalgan edi Bular temir changqo'biz, suyakli changqo'biz va yog'ochli changqo'bizlar. Suyakli chang-qo'biz (uzunligi 15-18 sm, eni 3-4 sm) tuya qovurg'asidan yasaladi, uning o'rtasidan tilcha kesiladi va unga ip bog'lanadi. Chalish paytida shu ipni tortish orqali changqo'bizning tilchasi to'liqlantirib turilishi jarayonida tovushlar hosil etiladi (shunda asosiy ovoz va uning oberton tovushlari hosil bo'ladi). Yog'ochli chang-qo'biz ham suyakliga o'xshash, o'tmishda yong'oq, tut va archa daraxtidan yasalgan. Changqo'bizda aynan yuqori tovushlar og'iz bo'shligidagi havo bosimi orqali sozlanadi. Hozirgi kunda

changqo'bizni Boysunda yakka va ansambl bo'lib, to'y marosimlarda keng foydalanib kelmoqda.

Qadimiy cholg'ulardan keyin Boysunda XX asrning ikkinchi yarmidan chang, qonun, nay, rubob, tor, doira, barabanlar kabi cholg'ular tarqaldi.

Ushbu qadimiy musiqa cholg'ulari yakkasoz va ansambllar, to'y marosimlari va mavsumiy mehnat jarayonlari, ommaviy tantanalar va yig'inlar, turli xarakterdagi an'analar, musiqiy-she'riy kechalar, gap-gashtaklar, oila yig'inlari va uchrashuvlari, xalq o'yinlari, tomosha san'ati va xalq raqslariga jo'mavoz bo'lib qo'llanilib kelmoqda.

Bunday musiqa cholg'ularini, xalq an'alarini va madaniyatini saqlash, himoya qilish, uni qayta tiklash va rivojlantirish uchun o'rta maxsus ta'limlarida va oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonlariga kiritib tadqiq qilish lozimdir.

QAYTA TIKLANGAN VA YANGIDAN YARATILGAN CHOLG'ULAR

Manzur yangi musiqiy cholg'u hisoblanadi. U tanbur bilan tor cholg'ulari asosidagi tovush sadosiga ega bo'lib, 1989 yilda toshkentlik sozgar Muhammadnazir Yunusov tomonidan tajriba tariqasida yaratilgan. Sozandalar o'rtasida juda keng tarqalmagan bo'lsada, O'lmas Rasulov, Abduhamid Mirhamidov tomonidan ijro etib O'zbekiston Radiosining oltin fondiga yozdirilgan yozuvlardan tanbur bilan ozarbayjon torining o'rtasida yaratilganligini anglash mumkin. Manzurni o'qitishda ishlatiladigan mizrob ham o'ziga xos uslubda plastik tordan tayyorlanadi. Uning tovush tembri juda past bo'lib, sozandalar ansambliida foydalanish imkoniyati cheklangan. Shuning uchun ham bu cholg'udan aksariyat hollarda musiqiy yozuvlar paytida, ovoz kuchaytirish moslamalari bor joyda foydalaniladi. Cholg'uning tovush qatori xromatik tarzda, bog'lama pardalar bilan belgilangan. Manzurning birinchi juft torlari kichik oktava sol tovushiga, ikkinchi torlari kichik oktava re, uchinchi torlari esa katta oktava lya tovushiga sozlanadi. Boshqacha qilib aytganda, manzur cholg'usi qashqar rubobidan bir ton past sozlanadi. Unda ijro etish texnikasi qashqar rubobi va ozarbayjon toriga yaqin bo'lib, manzur torlarining juda tarang tortilmaganligi unda, pardalarni ezish hisobiga, chuqurroq nolalarni hosil qilish imkonini beradi.

Musiqa cholg'ulari ustalari, ya'ni sozgarlar doimo turli tajribalarga qo'l urib cholg'ularni mukammallashtirish, ijro imkoniyatini yanada kengaytirish, sadosini yaxshilash, ko'rinishini takomillashtirish, turli bezaklar bilan bezashga harakat qilish kelganlar. Shu bilan bir qatorda ba'zi sozgarlar ma'lum muddat iste'molda bo'lib keyinchalik unutilgan cholg'ularni qayta tiklash va ularga yangidan hayot bag'ishlash yo'lidan ham borib, ma'lum muvaffaqiyatlarga erishgan ham.

Ana shunday musiqa cholg'ulariga qayta hayot bag'ishlab, musiqiy hayotimizga kirib kelishi va o'z o'rnini topishida mehnat qilib kelayotgan andijonlik usta Abdumalik Madraimovning olib borgan tajribalari va erishgan natijalari haqidagi keftiramiz.

Uzoq izlanishlar, nodir meros sifatida bizgacha yetib kelgan qo'lyozmalar hamda ular asosida chop etilgan kitoblarni tahlil etish, ushbu manbalardagi miniatyuralarda tasvirlangan mumtoz o'zbek cholg'ularining shaki-shamoyillarini o'rganish natijasida Temuriylar davriga mansub mumtoz o'zbek cholg'u sozlarining dastlabki 6 ta namunasi tiklandi. Bu mumtoz cholg'ularga «G'ijjaki Boburiy», «Qo'shtor», «Xushnavo», «Dilrabo», «Dilnavo» va «Meros» deb nom qo'yildi.

«Qo'shtor» cholg'usi

Miniatyuralarda tasvirlangan sozlarga o'xshatib 1985 yili ilk marta o'yma dutor yasalgan edi. Ushbu sozni yanada takomillashtirish natijasida yangi mumtoz o'zbek cholg'usi «Qo'shtor» dunyoga keldi.

O'sha vaqtda yaratilgan «Qo'shtor»ning ko'rinishi tarixiy manbalardagi tasvirlardan olingan bo'lib, bu cholg'uning dutordan farqi uning shakli, shuningdek, yaxlit yog'ochdan ishlanganligi, tovush tembri, ohangining yoqimli ekanligidir.

Cholg'uning tovush oralig'ida ham dutordan farq mavjud bo'lib, bu soz ko'proq an'anaviy milliy maqom kuylarini ijro etishga mo'ljallangan.

Qo'shtor cholg'usining qismlari

Cholg'uning tarkibiy bo'laklari - ikki dona quloq, suyakdan tayyorlangan shayton xarrak, dasta, kosaxona, kosaxona qopqog'i, dastaga sadafdan ishlangan bezaklar, xarrak, ipakdan eshilgan 2 ta tordan iborat.

Cholg'uning umumiy uzunligi 1470 mm. Uning tovush oralig'i (menzurası) 950 mm. Odatda cholg'uning tovush oralig'i (diapazoni) yuqoridagi shayton xarrak hamda katta xarraklar oralig'i bilan o'lchanadi va pardalarning aniq joylashuvini

qimbatlikda hisob-kitobni taqozo etadi. Bu joylashuv holati takomillashgan cholg'undan an'anaviy cholg'ularda o'zaro farqlanadi. Qo'shtorning diapazoni kichik oktava *sol* notasidan ikkinchi oktava *fyagacha*. Mazkur cholg'uning ikkita tori bo'lib, ularning yo'g'oni katta oktava *sol* yoki *hya* tovushiga, ingichkasi esa kichik oktava *re* tovushiga sozlanadi. Ijro etiladigan kuyning mazmuniga qarab boshqacharoq sozlash ham mumkin bo'ladi. Qo'shtorda foydalaniladigan torlar dutor torlaridan bir necha qatn yo'g'onroq bo'ladi. Cholg'uda hosil qilinadigan tovush nota chizig'ida yozilganidan 1 oktava past eshitaladi.

Qo'shtorning torlarida tovushlarning joylashuvi quyidagicha:

1 – torda 2 – torda

Qo'shtor cholg'usining sozlanishi

«G'ijjaki Boburiy» cholg'usi

G'ijjaki Boburiy cholg'usiga kamonli va chertib chalinadigan cholg'ularning miniatyura asarlaridagi tasviri asos qilib olingan. Mazkur cholg'u IX-XVI asrlarda qo'llangan sozlar turkumiga kiradi. U haqidagi ayrim ma'lumotlar Temuriylar sulolasiga mansub bo'lmish Boburiylar davridan bizgacha yetib kelgan ba'zi hujjatlarda o'z aksini topgan. Bu shaklini yaratishda tarixiy rubob va g'ijjak cholg'ularining miniatyuradagi tasvirlari asos bo'lib xizmat qilgan. Hozirgacha mazkur cholg'uning barcha talablarga to'la javob beruvchi uch xil nusxasi (varianti) yaratildi hamda barcha sinovlardan muvaffaqiyatli o'tdi. Uning birinchi o'yma

nusxasi 1985-86 yillari, 1991 yili yanada takomillashgan ikkinchi nusxasi yaratildi va Andijonda bo'lib o'tgan san'atkorlar va san'at shinvandalarining katta yig'ilishida «G'ijjaki Boburiy» deb nom berildi.

Uning sinovida tovushning jarangdorligi, tozaligi, yoqimli, yumshoq, mungli va hamohangligiga katta e'tibor berildi. 1994 yilda esa cholg'uning bo'g'iz qismiga ba'zi o'zgartirishlar kiritildi.

Yuqoridagi tasvirda sinovdan o'tkazilgan «G'ijjaki Boburiy»ning takomillashgan 3-nusxasi aks ettirilgan (sozni tayyorlagan ustalar Abdumalik, Abdurahmon va Sardorbek Madraimovlar).

Kosaxona, qobirg'a va qobirg'a qoplamasi, burchak qoplama, orqa qoplama, bo'g'iz, xarrak, shayton xarrak, sim tortqich, osma to'sin, ustun, tugmacha, quloqlar, dasta, dasta qoplamasi, torlar uning tarkibiy bo'laklaridir.

«G'ijjaki Boburiy»ning umumiy uzunligi 680 mm. Uning tovush oralig'i (menzura-kichik xarrak va katta xarraklar oralig'ining o'lchami) 330 mm.. Diapazoni kichik oktava *sol* notasidan uchinchi oktava *lya*, *si* notalarigacha.

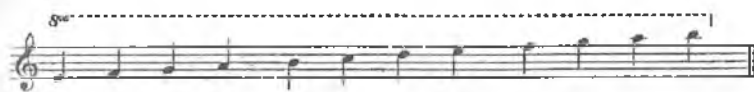
1. Birinchi tori ikkinchi oktava *mi*,
2. Ikkinchi tori birinchi oktava *lya*,
3. Uchinchi tor birinchi oktava *re*,
4. To'rtinchi tori kichik oktava *sol* tovushiga sozlanadi.

1 – tori 2 – tori 3 – tori 4 – tori

Cholg'uning torlarida notalarning joylashuvi quyidagicha:

1 – torda

2 – torda

3 – torda

4 – torda

Cholg'u kvarta oralig'ida sozlanganda uning diapazoni kichik oktava *lya* notasidan uchinchi oktava *si* notasigacha bo'ladi.

Kvarta oralig'ida sozlanganda:

1. Birinchi tori ikkinchi oktava *do*,
2. Ikkinchi tori birinchi oktava *lya*,
3. Uchinchi tor birinchi oktava *re*,
4. To'rtinchi tori kichik oktava *lya* tovushiga sozlanadi.

1 – tori 2 – tori 3 – tori 4 – tori

Sozning torlarida notalarning joylashuvi

1 – torda

2 – torda

3 – torda

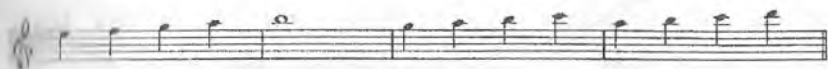
4 – torda

«G'ijjaki Boburiy»ning torlarida barmoqlarning joylashuvini keltirib o'tamiz.

Cholg'uning barcha torlarida barmoqlarning joylashuvi alohida tasvirlangan, ya'ni chalishda qulayliklar bo'lishi uchun barcha torlardagi notalar barmoqlar bilan ko'rsatilgan. Cholg'u kvinta bo'yicha sozlanganda barmoqlarning joylashuvi pozitsiyasi quyidagicha (birinchi, ikkinchi, uchinchi joylashuvlar):

1 – tori

2 – tori

3 – tori

4 – tori

Cholg'u kvarta bo'yicha sozlanganda torlarda barmoqlarning joylashuvi quyidagicha (birinchi, ikkinchi, uchinchi joylashuvlar):

1 – tori

2 – tori

3 – tori

4 – tori

Temuriylar sulolasi hukmronlik qilgan davrlarda qo'llanilgan cholg'ular orasida «G'ijjaki Boburiy»ga o'xshash boshqa cholg'ularning ham tasviri miniatyuralarda aks etganligi boshqa tarixiy cholg'ularni ham yaratish uchun asos bo'ldi. Ushbu tarixiy cholg'ulardan yana birining birinchi nusxasi 1992 yilda yaratildi. Uni sinovlardan o'tkazish jarayonida tovush tebranishi ustida ilmiy ish va tajribalar olib borildi. Miniaturadi tasvirlangan cholg'u kosaxonasi hayvon terisi bilan qoplangan edi. Biz tebranuvchi qopqoq tayyorlash ustida ish olib bordik, ya'ni tubdan o'zgartirishga kirishdik. Natijada ustki teri o'rniga tebranuvchi qopqoq tayyorlanib, sinovdan o'tkazildi.

“G'ijjaki Boburiy” texnologiyasi asosida navbatdagi – uchinchi cholg'uning qopqoq qismiga ishlov berildi. Cholg'u tayyorlangach, tovush tebranishi ustida ko'zlangan va bajarilgan ishlar turlicha natija bera boshladi. Yangi cholg'uda ajoyib bir ohangdagi tovushlar tebrana boshladi. Undan tebranyotgan ohanglarda tinglovchiga o'zgacha ta'sir etuvchi ajib bir betakror tovushlarni, ohanglarni sezish mumkin edi. Bu cholg'u sinovlardan o'tgandan so'ng tovush tebranishi pastroq bo'lgan yana bir yangi cholg'u tayyorlash fikri tug'ildi. Shunday qilib, yangi mumtoz cholg'ularimizning to'rtinchisini yaratish ustida ish boshlandi. Cholg'u 1993 yil bitkazildi va Bobur bobomizning 510 yillik to'yiga Hindistondan kelgan Tusiylar (Boburning avlodlari) bu cholg'ularni birinchi bor «Meros» ansambli sozandalari tomonidan qo'llanilganining guvohi bo'lishdi.

Mumtoz cholg'ularning takomillashgan, barcha kuylarni ijro etishga qulay bo'lgan ikki nusxasi 1995 yilning dekabri - 1996 yilning yanvarida takomillashtirilib, yakunlandi. Bu yangi cholg'ularni biz «Dilrabo» va «Dilnavo» deb nomladik. Sozlarning shakl-shamoyillari an'anaviy va takomillashgan turlari suratda berilgan.

«Dilrabo» cholg'usining takomillashgan nusxasi

«Dilrabo» cholg'usi 6 dona quloq, shayton xarrak, xarrak, pardalar (latundan yoki leskadan bog'langan), shox, dasta, dasta qoplamasi, kosaxona, qopqoq, osma to'sin, orqa qoplama, pastki xarrak, tashqi orqa qoplama, tugmacha, qovurg'a qoplamasidan iborat bo'ladi.

1 torga qo'shaloq 21 mm metall sim taqiladi, 2 qo'shaloq toriga 25 mm metall sim taqiladi, 3 qo'shaloq torning birisiga 21 mm metall torning ustidan mis sim o'ralib, ikkinchisiga 21 torning o'zi taqiladi.

«Dilrabo»ning uzunligi 1080 mm. Cholg'uning tovush oralig'i (menzurasi) esa 730 mm. Uning diapazoni kichik oktava *lya* yoki *si*dan uchinchi oktava *lya* tovushigacha.

Cholg'u torlarining sozlanishi quyidagicha:

3- tori kichik oktava *lya* yoki *si* notasiga;

2- tori *mi* birinchi oktavaga;

1- tori *lya* birinchi oktavaga sozlanadi va barcha torlarning sozi bir oktava past eshitaladi (pardalarga leska bog'langan).

«Dilrabo» cholg'usining tovush oralig'i (menzurasi) 810 mm bo'lgan nusxasi uning takomillashgan turi bo'lib, mumtoz va zamonaviy musiqa asarlarini chalish uchun qulay yaratilgan. Tovush oralig'i kichik oktava *lya* yoki *si* tovushidan uchinchi oktava *fa* notasigacha. Torlarining sozlanishi yuqoridagi cholg'u bilan bir xil.

Tovush oralig'i

730 mm 810 mm

«Dilrabo» cholg'usining pozitsiyalari cholg'uning tordagi parda oralig'i ko'rsatkich barmoq bilan jimjiloq o'rtasidagi masofa bilan belgilanadi. Tovushlarning uzunligi va oralig'ini pozitsiyalarga bo'lish hamda barmoqlarni joylashtirish tartibini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

Jadvaldagi barmoqlarning joylashuvi shuni ko'rsatadiki, tovushlar oraliqlari katta va kichik tertsiya intervallarini o'z ichiga oladi.

Cholg'uning 730 mm tovush oralig'idagi turining sozlanishi:

uchinchi tor ikkinchi tor birinchi tor

810 mm tovush oralig'idagi turining sozlanishi:

uchinchi tor ikkinchi tor birinchi tor

«Dilrabo» pardalarida tovushlarning joylashuvi

3 - tor 2 - tor 1 - tor

«Dilnavo» cholgʻusi

«Dilnavo» cholgʻusi «Dilrabo»dan tovushlarining mungliligi, yoʻgʻon, yumshoqligi hamda tovush oraliqlarining kengayishi, ansamlarda oʻzgacha pastki tebraniqlar sadosi bilan farqlanadi. Bu cholgʻu faqat ansambllardagina foydalanilmasdan, koʻp ovozli orkestrlarda hamda yakkaxon sifatida mumtoz maqom asarlari, bastakorlar tomonidan yaratilgan zamonaviy kuylar shuningdek, jahon xalqlari musiqalarini ham ijro etish imkoniyatiga ega.

«Dilnavo» cholgʻusini tayyorlash uchun ishlatiladigan qismlarning nomlari:

1. Olti dona quloq.
2. Shayton xarrak (suyakdan qilingan)
3. Pardalar (qora yogʻochdan yoki leskadan)
4. Shox
5. Dasta qoplama
6. Kosaxona
7. Qopqoq
8. Osma toʻsin
9. Orqa qoplama
10. Pastki xarrak
11. Tashqi orqa qoplama
12. Oʻrta xarrak
13. Tuginacha
14. Qovurgʻa

15. Qovurg'a qoplamasi

16. Torlar (ichakdan yoki sun'iy toladan (leska 4d., 1 d. sun'iy, 1d. N 22 po'lat)

17. Hayvon suyagi yoki sadaf

18. Shirlak, xrompik

«Dilnavo» cholg'usining umumiy uzunligi 1130 mm. Uning tovush oralig'i (menzurasi) 810 mm. Tovush diapazoni kichik oktava *re* notasidan ikkinchi oktava *sol* *diyez* yoki *fa* *diyez* notasigacha. Cholg'uning 3- tori kichik oktava *re*, 2- tori kichik oktava *sol*, 1- tori birinchi oktava *do* tovushlariga sozlanadi. Yozilishiga nisbatan bir oktava past eshitaladi.

«Dilnavo»ning tovush oralig'i (diapazon).

Torlarining sozlanishi

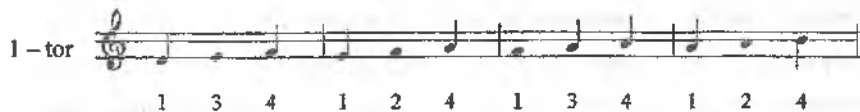

«Dilnavo» pardalarida tovushlarning joylashuvi

1 – tor 2 – tor 3 – tor

Cholg'u grifida joylashgan tovushlarni pozitsiyalarga bo'lish hamda barmoqlarni joylashtirish tartibini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

2 – tor

1 3 4 1 2 4 1 3 4 1 2 4

3 – tor

1 – tor

1 3 4 1 2 4 1 2 4 1 3 4

2 – va 3 – tor pozitsiyalari ham shu kabi.

«Hushnavo» cholgʻusi

«Hushnavo» – tarixiy changning bugungi kundagi yangi yaratilgan nusxasi boʻlib, tabarruk oʻtmishimizning bizga qoldirgan juda katta boyliklaridan biri sifatida namoyon boʻladi. Cholgʻuning asl nusxasining andazasi Temuriylar sulolasi yashagan va hukmronlik qilgan vaqtlarga borib taqaladi. Tarixiy manbalarda yozilishicha, mazkur cholgʻu xonaki bazmlarda koʻproq ayollar tomonidan chalingan. Miniaturada asarlaridagi tasvirlarda ham bu holat oʻz ifodasini topgan. Changning tarixiy manbalarda tasvirlari borligi sozni tiklash borasida qoʻl keldi. Dastlab cholgʻuning asl nusxasiga oʻxshagan bir necha turlari tayyorlandi, ammo ularni hozirgi kunning talablariga javob bera oladigan sadolantirish imkoni boʻlmadi. 1994 yilning oktabr oylarida sozning yangi kosaxonasi tayyorlandi. Kosaxonani sozga yopishtirish ancha mushkul koʻchdi. Shuning uchun yana boshqa kosaxona chizmalari yaratildi, oxir-oqibatda uning hozirgi koʻrinishdagi holati bunyod boʻldi. Cholgʻuning torlari oldiniga sunʼiy toladan tortildi, ammo bu torlar talabga javob bermagani bois keyinchalik temir simlardan foydalanildi. Unga ayrim torlarni yarim ton yoki bir tongacha tushirib yoki koʻtarilib, sozlash moslamalari tayyorlandi va sinovdan oʻtkazildi. Qonun cholgʻusida ishlatiladigan bunday moslama cholgʻuchiga

huy chalinayotgan davrda bemalol kuyning tonalligini o'zgartirish imkoniyatlarini beradi. Cholg'uning 1995 yilda yaratilgan yangi turini milliy ansambllarda, yakka ijrochilikda, shuningdek ko'p ovozli orkestrlarda ham bemalol qo'llash imkoniyatlari tug'ildi. «Hushnavo»ning bu nusxasi barcha iqlimiy sharoitlarda ham sozining o'zgarishligi bilan alohida ahamiyatga egadir.

Cholg'uni tayyorlash uchun ishlatiladigan qismlar:

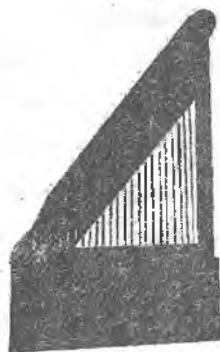
1. Kosaxona	8. Xarrak
2. Qovurg'a	9. Sim tortuvgich
3. Qopqoq	10. Tovush ko'targich
4. To'sin	11. Torlar
5. Dasta	12. Oyoqlar
6. Quloqlar joylashtirgich	13. Kosaxonaning yonbosh qoplamasi
7. Temir quloqlar	14. Beldamchi to'sin
	15. Torlar (48 dona)

«Hushnavo» cholg'usi torlarining uzunligi, soni va sozlanish jadvali

№	Torlarning soni (dona)	Torlarning uzunligi(mm)	Sozlanishi 1- uslub
1.	2	760	<i>Do</i> kichik oktava
2.	2	735	<i>Do # re</i>
3.	2	713	<i>Re, re #, mi</i>
4.	2	686	<i>Mi, fa, fa#</i>
5.	2	660	<i>Fa#, sol</i>
6.	2	633	<i>Sol, sol#, lya</i>
7.	2	606	<i>Lya, lya#, si</i>
8.	2	580	<i>Si, do, do#</i>
9.	2	554	<i>Do#, re</i>
10.	2	528	<i>Re, re#, mi</i>

11.	2	503	<i>Mi, fa, fa#</i>
12.	2	475	<i>Fa#, sol</i>
13.	2	450	<i>Sol, sol#, lya</i>
14.	2	422	<i>Lya, lya#, si</i>
15.	2	396	<i>Si, do, do#</i>
16.	2	370	<i>Do#, re</i>
17.	2	342	<i>Re, re#, mi</i>
18.	2	320	<i>Mi, fa, fa#</i>
19.	2	290	<i>Fa#, sol</i>
20.	2	263	<i>Sol, sol#, lya</i>
21.	2	238	<i>Lya, lya#, si</i>
22.	2	212	<i>Si, do</i>
23.	2	185	<i>Do#</i>
24.	2	158	<i>Re</i>

«Hushnavo» cholg'usining tovush oralig'i (diapazoni) kichik oktava *do* tovushidan uchinchi oktava *re* tovushigachadir.

«Hushnavo» cholg'usining hozirgi kunda «Meros» ansamblida qo'llanilayotgan nusxasi.

«Meros» cholg'usi

«Meros» cholg'usining shakli shamoyili Alisher Navoiy asarlariga chizilgan miniatyuralardagi tasvirlardan olingan. Xususan, «Bazmda» deb nomlangan miniatyurada sozanda qo'lida tasvirlangan cholg'u sozgarlar uchun asos bo'lgan. 1993 yili uning chizmasi yaratilib, 1995 yilda uning birinchi va ikkinchi nusxalari tayyorlanib, sinovdan o'tkazildi. «Meros»ning dastasida pardalar yo'q, mizrob (plektor) bilan tirnab chalinadi. Tovushining mungliligi bilan tarixiy sozlar sadosini beradi. Unda hosil qilinadigan tovushlarining o'ziga xosligi, salobati va boshqa cholg'ularda takrorlanmasligi bois uni aslan tarixiy, shaklan yangi musiqa cholg'usi deyishga asos bo'la oladi. Unda ham maqom kuylarini, ham zamonaviy bastakorlar asarlarini bemaolot ijro etish imkoniyati mavjud. Xalqaro Bobur jamg'armasi homiyligida o'tkazilgan iqtidorli yoshlar ko'rik-tanlovida Abdurahmon Madraimov «Meros» cholg'usi bilan ishtirok etib sovrindor bo'ldi.

«Meros» cholg'usi

Cholg'uning umumiy uzunligi 1060 *mm*, uning tovush oralig'i (menzurasi) 650 *mm*, diapazoni katta oktava *re* tovushidan birinchi oktava *re* tovushigacha. Uning birinchi tori kichik oktava *fa*, ikkinchi tori kichik oktava *do*, uchinchi tori katta oktava *sol*, to'rtinchi tori katta oktava *re* tovushlariga sozlanadi. U sozlanishidan bir oktava past eshitiladi.

Cholg'uning tovush diapazoni quyidagicha

Sozanishi

Cholg'uning torlarida tovushlarning joylashuvi

1 – tor 2 – tor 3 – tor 4 – tor

«Meros» cholg'usining hamma to'rtta tori juft bo'lib taqiladi va birinchi tori 0,90 mm, ikkinchi tori 0,90 mm-0,95 mm, uchinchi tori 1,90 mm, to'rtinchi tori 1,90 mm.li torga mis va ipak tola aralashgan holatda o'ralgan 2,05 mm li torlardan iborat.

Usta Abdumalik Madraimov tomonidan yaratilgan mazkur musiqa cholg'ulari Andijonda tashkil etilgan «Meros» ansambli sozandalari tomonidan mukammal sinovdan o'tkazildi. Faqat mazkur cholg'ulardan tashkil topgan sozandalar guruhi ijrosida ko'plab milliy musiqamiz namunalari mohirona ijro etildi. Ansambli ana shu cholg'ular bilan Respublika miqyosida o'tkazilgan ko'plab ko'rik-tanlov va festivallarda ishtirok etib muvaffaqiyat qozondi.

2-BOB yuzasidan mustaqil ta'lim bo'yicha savollar va topshiriqlar

1. Musiqa cholg'ularini bir tizimga keltirish va ularni turlarga bo'lib tasniflash amaliyoti dastlab qaysi davlatda boshlangan?
2. Xornostel va Saks tasnifiga ko'ra cholg'ular necha guruhga bo'linadi va ular qanday nomlanadi?
3. Orkestr va ko'p ovoqli ansambllarda foydalanish uchun mo'ljallangan XX asrning 30-yillari oxiridan boshlab yangidan yaratilgan musiqiy cholg'ular soni nechta?
4. Tajribalar natijasida qaysi cholg'ularining oilasi yaratilgan?
5. Milliy madaniyatimizda qo'llaniladigan musiqa cholg'ularidan foydalanish o'rinlariga qarab shartli ravishda necha guruhga ajratiladi va qanday nomlanadi?
6. Nay cholg'usida tovush balandlini o'zgartiradigan nechta teshik mavjud?
7. Nay cholg'usi ijrosida ishtirok etmaydigan nechta teshiklar bo'ladi?
8. Nay cholg'usi tabiatan qanday tovush qatorga ega?
9. Arablarda qo'shnay cholg'usi qanday ataladi va nimasi bilan farqlanadi.
10. Hozirgi ko'rinishdagi chang cholg'usi qaysi davlatlarda ham uchraydi?
11. Chang cholg'usining tovush qatorini ayting.
12. Chang cholg'usini targ'ib qilish va ommalashtirishda xizmat qilgan taniqli sozandalardan kimlarni bilasiz?
13. Qonun cholg'usining tovush qatorini ayting.
14. Qonun cholg'usining o'ng tomonida joylashgan kichik xarrakchalarining vazifasi nimadan iborat.
15. Qashqar rubobining nomlanishi to'g'risida nima bilasiz?
16. Qashqar rubob cholg'usini targ'ib qilish va ommalashtirishda xizmat qilgan taniqli sozandalardan kimlarni bilasiz?
17. Afg'on rubobining ikkinchi nomi nima deb ataladi?
18. Afg'on rubobi boshqa milliy cholg'ulardan nimasi bilan farq qiladi?
19. Dutor cholg'usining birinchi va ikkinchi torlarining vazifalari to'g'risida nima bilasiz?
20. Dutor cholg'usi tojik tilida qanday ma'noni anglatadi.
21. Tanbur cholg'usining qadimiy necha xil turlari mavjud bo'lgan?

22. Sato cholg'usi tanburdan qanday farq qiladi?
23. G'ijjak cholg'usi qadimdan ma'lum bo'lsada, turli nomlar bilan atalib kelgan. ba'zi tarixiy asarlarda u nima deb ataladi va qasiy millat egalari uni o'sha nom bilan atashadi?
24. G'ijjak cholg'usining mohir ijrochilaridan kimlarni bilasiz?
25. Musiqa ijrochiligida doyra cholg'usi vazifasi to'g'risida nimalarni bilasiz?
26. Musiqiy folklor ijrochiligining chuqur bilimdoni, amaliyotchisi va mazkur janrning fidoyisi O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi Xoliq Xursandov musiqiy cholg'ularni qanday tasniflashni tavsiya etadi va ularning tarkibiga qaysi cholg'ularni kiritadi?
27. Changqo'bizning azaldan ijrochilari kim bo'lgan?
28. Changqo'bizda tovush hosil qilishda og'iz bo'shlig'i qanday vazifani bajaradi?
29. Changqo'bizning barcha o'lchamlari ishlab chiqilgan va ma'lum tovushlarga sozlangan xillari hozirda qaysi davlatda mavjud?
30. Noyob musiqiy cholg'ularning bir-biridan farqi va ularning tasniflanishi to'g'risida nimalarni bilasiz?
31. Boysun tumani hududidagi ko'hna cholg'ular haqida nimalar bilasiz?
32. Qayta tiklangan va yangidan yaratilgan cholg'ularning ustasi kim?
33. Qayta tiklangan va yangidan yaratilgan cholg'ularning nomlari, ularning hozirgi milliy cholg'ulardan farqi va o'xshashligi hamda diapazoni to'g'risida nimalarni bilasiz?

3-BOB ILOVALAR

Kelinoyni suvga borishi

SOZ:

MM. ♩ = 104

Do'mbira

The musical score consists of ten staves of notation. The first staff is a bass clef staff with a single note and a double bar line. The subsequent staves are treble clef staves containing rhythmic patterns. The notation includes various note values, rests, and dynamic markings. A rhythmic pattern is shown at the bottom of the score, consisting of a series of notes and rests on a single line.

gopqoqqa
urish

First system of musical notation, featuring a treble clef, a key signature of two sharps (F# and C#), and a 2/4 time signature. The staff contains a series of eighth notes with stems pointing down. Below the staff, there are rhythmic markings: 'p' (piano) followed by a series of vertical lines and dots, and '1/2' (half note) markings.

Second system of musical notation, continuing the eighth-note pattern from the first system.

Third system of musical notation, continuing the eighth-note pattern.

Fourth system of musical notation, continuing the eighth-note pattern.

Fifth system of musical notation, continuing the eighth-note pattern.

Sixth system of musical notation, continuing the eighth-note pattern.

Seventh system of musical notation, continuing the eighth-note pattern.

Eighth system of musical notation, continuing the eighth-note pattern.

Ninth system of musical notation, continuing the eighth-note pattern.

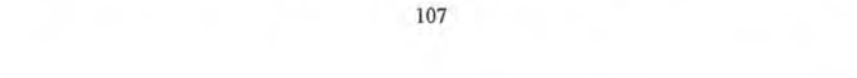
The image displays ten staves of musical notation, likely for a piano or organ. The music is written in G major, indicated by two sharps (F# and C#) in the key signature. The time signature is not explicitly shown but appears to be 4/4 based on the grouping of notes. The notation is highly rhythmic, consisting of continuous eighth and sixteenth notes, often beamed together in groups. The first staff begins with a treble clef and a key signature of two sharps. The subsequent staves continue the melodic and harmonic development, with some staves showing dynamic markings like 'p' (piano) and 'f' (forte). The final staff concludes with a double bar line and a fermata over the final notes.

G'aribi chertish

SOZ:

Do'mbira

The musical score for 'G'aribi chertish' is written for the Do'mbira. It begins with a treble clef and a key signature of three flats (B-flat, E-flat, A-flat). The time signature is 2/4. The score consists of ten staves of music. The first staff starts with a treble clef and a key signature of three flats, followed by a 2/4 time signature. The music is primarily composed of chords and melodic lines, with some staves showing complex rhythmic patterns and others showing more sustained chords. The notation includes various note values, rests, and dynamic markings.

The image displays ten staves of musical notation, all in bass clef and featuring a key signature of two flats (B-flat and E-flat). The notation is a rhythmic accompaniment consisting of chords and single notes. The first staff begins with a sharp sign (♯) above the first measure. The second staff contains a sharp sign above the first measure. The third staff features a sharp sign above the first measure and a sharp sign above the eighth measure. The fourth staff contains a sharp sign above the first measure. The fifth staff contains a sharp sign above the first measure. The sixth staff contains a sharp sign above the first measure. The seventh staff contains a sharp sign above the first measure. The eighth staff contains a sharp sign above the first measure. The ninth staff contains a sharp sign above the first measure. The tenth staff contains a sharp sign above the first measure. The notation is consistent across all staves, with a regular pattern of chords and single notes.

Cho'poni

M.M. $\text{♩} = 182$

Do'mbira

SOZ: \times)

\times) Hamma joyda:

x)

Cho'poncha I, II, III

I

M.M. ♩ = 116

SOZ:

Do'mbira

mf *simile*

The musical score for 'Do'mbira' consists of a bass line and several treble staves. The bass line begins with a 'SOZ:' marking and a key signature of one sharp (F#). It features a complex rhythmic pattern with many sixteenth notes and some triplets. Dynamics include *mf* and *simile*. The treble staves contain accompaniment, with some parts featuring chords and others featuring rhythmic patterns. The score is divided into measures by vertical bar lines.

3 marcia

II

M.M. \downarrow = 96

SOZ:

SOZ:

This page contains 11 staves of musical notation, likely for a piano accompaniment. The notation is written in a single system with a grand staff (treble and bass clefs) on each line. The music consists of a continuous stream of chords, primarily dyads (two-note chords) and triads, often beamed together. The rhythm is consistent throughout, suggesting a steady accompaniment. There are some dynamic markings, such as accents (>) and hairpins, and some phrasing slurs. The key signature appears to be one flat (B-flat), and the time signature is 4/4. The notation is dense and rhythmic, typical of a classical piano accompaniment.

This page contains 11 staves of musical notation for a bass line. The notation is written in a single system with a key signature of one flat and a time signature of 3/4. The music features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, often beamed together. There are several performance markings, including slurs, accents, and fingerings (e.g., '2', '4'). The notation is presented in a clear, black-and-white format on a white background.

III

SOZ:

M.M. $\text{♩} = 88$

The musical score consists of ten staves of music, all written in bass clef. The first staff begins with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat), followed by a double bar line and a bass clef. The time signature is 6/8. The music is characterized by a dense, rhythmic texture of eighth and sixteenth notes, often beamed together in groups. The key signature changes to two flats (B-flat and E-flat) in the second staff. The notation includes various articulations such as accents and slurs. The overall style is that of a complex, rhythmic exercise or a short piece for a solo instrument.

The image shows a page of musical notation consisting of six staves. The first two staves are in bass clef. The third staff is in bass clef and includes a 2/4 time signature change. The fourth staff is in treble clef. The fifth and sixth staves are in bass clef. The notation includes various rhythmic patterns, dynamic markings such as *f*, and articulation marks like accents and slurs.

Cho'poncha a, b, d

a

Recitativo

Gajimay

The musical score consists of 11 staves of music. The first staff is labeled 'Gajimay' and 'Recitativo'. The music is written in a single melodic line on a treble clef staff with a key signature of one sharp (F#) and a common time signature (C). The notation includes various rhythmic values such as eighth and sixteenth notes, often beamed together, and rests. Phrasing is indicated by long, sweeping slurs that span across multiple measures. The score concludes with a double bar line and a repeat sign.

b

M.M. ♩ = 112

G'ajir nay

The musical score consists of nine staves of music in treble clef. The first staff is labeled 'G'ajir nay'. The music is characterized by a steady eighth-note rhythm. It includes several trills, indicated by 'tr' above notes, and triplets, indicated by a '3' above a bracketed group of notes. The piece concludes with a double bar line and a repeat sign.

d

Recitativo M.M. $\text{♩} = 160$

G'ajimay

The musical score consists of ten staves of music. The first staff begins with the title 'G'ajimay' and the tempo marking 'Recitativo M.M. ♩ = 160'. The music is written in a single melodic line on a treble clef staff. The key signature has one flat (B-flat). The tempo is marked as 'Recitativo' (recitative) with a metronome marking of 160 quarter notes per minute. The score features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, often grouped with beams. There are several long, sweeping phrases indicated by large, curved slurs that span across multiple measures. The notation includes various ornaments and grace notes, particularly in the later staves. The piece concludes with a final cadence on the tenth staff.

Four staves of musical notation. The first staff starts with a dynamic marking *f*. The music is written in a single melodic line with eighth and sixteenth notes, featuring several long phrasing slurs.

Sibiziq kuy

Recitativo

Sibiziq

Six staves of musical notation for the piece 'Sibiziq' in a recitativo style. The notation is characterized by frequent triplets and long phrasing slurs across the staves.

Layzongul

M.M. ♩ = 120

Qo'shnay

Doyra

cho'ziq, og'irrog

a tempo

rit.

Oraz ^{x)}

MM. J=72

Qo'shnay

Doyra

^{x)} Magnit yozuyda kuy-yaciri fon past

This page contains 11 staves of musical notation, likely for a guitar or piano. The notation is written in a single system with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The music features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. Several staves include specific performance markings: a 'tr' (trill) marking above a note on the third staff, a '3' (triple) marking above a group of notes on the eighth staff, and a 'y' (yoga or grace note) marking above a note on the ninth staff. The notation is arranged in a standard Western musical format, with the staves numbered 1 through 11 from top to bottom.

Sarparda

M.M. $\text{♩} = 138$

Bulaman

This page contains ten staves of musical notation, likely for a piano or guitar. The music is written in G major (one sharp) and features a variety of rhythmic patterns and melodic lines. The notation includes eighth and sixteenth notes, often beamed together, and is frequently grouped by slurs. The key signature is consistent throughout the page. The staves are arranged vertically, with each staff containing a single line of music. The overall style is that of a classical or romantic-era piece, possibly a study or a short composition.

This page contains 11 staves of musical notation. The notation is written in treble clef and includes various time signatures and key signatures. The staves are arranged vertically, with each staff containing a single line of music. The music features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. The key signature is primarily one flat (B-flat), with some staves showing changes to two flats (B-flat and E-flat) or three flats (B-flat, E-flat, and A-flat). The time signatures include 4/4, 3/4, 2/4, 3/8, and 6/8. The notation is presented in a clear, legible format, suitable for a music score.

Ot yerali

M.M. $\lambda = 152$

Bulaman

The musical score for 'Ot yerali' is presented on ten staves. The first staff is labeled 'Bulaman' and includes a tempo marking 'M.M. $\lambda = 152$ '. The key signature is three sharps (F#, C#, G#) and the time signature is 2/4. The music is a single melodic line with various rhythmic patterns and phrasing, including slurs and accents. The notation includes eighth and sixteenth notes, rests, and dynamic markings like 'f'.

This page of musical notation consists of 12 staves of music, all in the key of G major (one sharp). The notation is written in a single melodic line on a treble clef. The music is characterized by frequent use of eighth and sixteenth notes, often grouped into beamed pairs or larger rhythmic units. Many phrases are connected by long, sweeping slurs, indicating a continuous, flowing melodic line. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a common time signature (C). The music concludes with a double bar line and repeat dots at the end of the twelfth staff.

This page of musical notation consists of 11 staves of music, all in the key of G major (one sharp) and 4/4 time. The notation is as follows:

- Staff 1:** Melodic line starting with a quarter note G, followed by eighth notes A and B, then a quarter rest, and a series of eighth notes G, A, B, A, G, F, E, D, C, B, A, G.
- Staff 2:** Melodic line starting with a quarter note G, followed by eighth notes A and B, then a quarter rest, a quarter note G, a quarter rest, a quarter note G, and eighth notes A, B, A, G, F, E, D, C, B, A, G.
- Staff 3:** Rhythmic accompaniment with eighth notes G, A, B, A, G, F, E, D, C, B, A, G.
- Staff 4:** Rhythmic accompaniment with eighth notes G, A, B, A, G, F, E, D, C, B, A, G.
- Staff 5:** Rhythmic accompaniment with eighth notes G, A, B, A, G, F, E, D, C, B, A, G.
- Staff 6:** Rhythmic accompaniment with eighth notes G, A, B, A, G, F, E, D, C, B, A, G.
- Staff 7:** Rhythmic accompaniment with eighth notes G, A, B, A, G, F, E, D, C, B, A, G.
- Staff 8:** Rhythmic accompaniment with eighth notes G, A, B, A, G, F, E, D, C, B, A, G.
- Staff 9:** Rhythmic accompaniment with eighth notes G, A, B, A, G, F, E, D, C, B, A, G.
- Staff 10:** Rhythmic accompaniment with eighth notes G, A, B, A, G, F, E, D, C, B, A, G.
- Staff 11:** Melodic line starting with a quarter note G, followed by eighth notes A and B, then a quarter rest, and a series of eighth notes G, A, B, A, G, F, E, D, C, B, A, G.

Six staves of musical notation in G major (one sharp) and 2/4 time. The notation features various melodic lines with slurs and accents, typical of a vocal or instrumental score.

Suvora, Duchava, Charx

Suvora

M.M. ♩ = 120

Musical score for 'Suvora' featuring vocal parts and piano accompaniment. The score includes:

- Suruay**: A vocal line in G major, 2/4 time, with a melodic line.
- Doyra**: A vocal line in G major, 2/4 time, with a rhythmic line.
- Piano Accompaniment**: Three staves of piano accompaniment in G major, 2/4 time, featuring various melodic and harmonic lines.

tr.

attacca

Duchava

M.M. ♩ = 108

Surnay

Doyra va sh.k.

ko'chish | attacca

Chirx

M.M. \downarrow = 120

Surnay

Doyra $\frac{6}{8}$ va sh.k.

Ducho'ba (Duchava)

Surnay

Doyra $\frac{12}{8}$ va sh.k.

M.M. \downarrow = 112

$\uparrow \times$

\uparrow - belgisi qo'yilgan notalar yozilganiga nisbatan sal yuqoriroq chalinadi

Qaytarishda *Poco rall.* Fine

f

(ten) (ten)

Da Capo al fine

Zang

Qo'sh nag'ora $\text{♩} = \frac{39}{84}$ M.M. $\text{♩} = 100$

The first section of the score consists of five staves of music. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a time signature of 39/84. The tempo is marked 'M.M. ♩ = 100'. The notation includes various rhythmic values such as eighth and sixteenth notes, and rests, with some notes beamed together.

M.M. $\text{♩} = 96$

The second section of the score consists of five staves of music. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a time signature of 2/4. The tempo is marked 'M.M. ♩ = 96'. The notation is characterized by dense, repetitive rhythmic patterns, primarily consisting of eighth and sixteenth notes.

Handwritten musical score on ten staves. The notation includes various rhythmic patterns, rests, and dynamic markings. The score begins with a double bar line and a repeat sign. The first staff contains a sequence of eighth and sixteenth notes. The second staff features a change in time signature to 5/8 and 6/8, with some notes beamed together. The third through sixth staves continue with rhythmic patterns, including some triplet markings. The seventh staff has a triplet of eighth notes. The eighth staff shows a change in time signature to 3/4. The ninth staff continues with rhythmic patterns. The tenth staff concludes with a final double bar line and a repeat sign.

4-BOB

AL-XORAZMIYNING "MAFOTIH AL-ULUM" ASARINING IKKINCHI MAQOLASI VII- BOBINING NASHRIGA SO'ZBOSHI

Buyuk o'zbek mutaffakkiri, qomusiy olimi Abu Abdulloh al-Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asari O'rta va Yaqin Sharq xalqlari madaniyati va ma'rifati tarixida muhim o'rin egallaydi. Allomaning ilmiy-falsafiy merosi Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr al-Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Faxriddin ar-Roziy kabi Turkistonlik mashhur mutaffakkirlarning asarlari qatorida yuksak ta'riflanib, xorijlik sharqshunoslar Van Floten, e. Videman, V. Myuller, F. Rozental, o'zbek olimlari U.I. Karimov, M.M. Xayrullayev, R.M. Bahodirovlar tomonidan atroflicha o'rganilgan.

Olimning to'liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-Xorazmiy bo'lib, yoshlik yillari Xorazmning Xiva, Zamahshar va Qiyot shaharlarida o'tgan. Alloma keyinchalik Xurosonda bir oz muddat, so'ngra Buxoroda Somoniylar amiri Nuh ibn Mansurning vaziri Abul Hasan al-Utbiy (977-982) huzurida kotib vazifasida xizmat qiladi. Abu Abdulloh al-Xorazmiy 997 yil vafot etgan. (R.Bahodirov, 4).

Al-Xorazmiyning musiqiy-ilmiy merosi chet ellik olimlar H.G. Farmer, e. Videman, V. Myuller tomonidan o'rganilgan bo'lib, qomusning "Musiqqa haqida" bobi olmon, ingliz va fors tillariga o'girilgan. Ayni paytda asarning mazkur bo'limini o'zbek tiliga tarjima qilish, alloma merosining Markaziy Osiyo xalqlari, ayniqsa o'zbek musiqqa madaniyati bilan yaqindan bog'liq jihatlarini o'rganish zamonaviy musiqashunoslik fanining dolzarb masalasi bo'lib, ushbu muammolar yechimi tadqiqotning asosiy vazifasi etib belgilanadi.

Tadqiqotda «Mafotih al-ulum»ning eng qadimiy, 1160- yil ko'chirilgan nusxasi asosida Gollandiyada 1895- yil Van Floten tomonidan nashr qilingan tanqidiy matniga tayanildi. Shuningdek asardagi asosiy ilmiy tushunchalarni va istilohlarni ta'riflashda Abu Nasr Forobiy ("Kitobul-musiqqa al-kabir"), Abu Ali Ibn

Sino (Kitobush-shifo) kabi qator o'rta asr mutafakkirlarining qo'lyozma va nashr qilingan asarlari keng jalb qilindi.

Al-Xorazmiyning "Mafothih al-ulum" qomusidan "Fil-musiqa" bo'limi oliy va o'rta maxsus bilim yurtlari o'quv-mashg'ulot jarayonlariga, o'zbek ma'naviy merosi bo'yicha olinib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlariga keng joriy qilinib, ma'naviyat va madaniyatimiz tarixini o'rganishda muhim manbaa bo'lib xizmat qiladi.

San'atshunoslik doktori, professor

Abdumannon Nazarov

5-BOB

ABU ABDULLOH MUHAMMAD IBN AHMAD IBN YUSUF

AL-XORAZMIY.

MAFOTIH AL-ULUM

IKKINCHI MAQOLA. VII- BOB.

MUSIQA HAQIDA.

I- fasi

Ushbu san'at (cholg'u) asboblarning nomlari haqida.

MUSIQA – yunoncha soʻz, uning maʼnosi – kuylarning taʼlifidir.

Musiqiy kuylarning mutribi va muallifi “musiqir” va “musiqor” deb ataladi.

ARGʻANUN – yunonlar va rumiylarning cholgʻusidir. U yirik qora mollarning terisidan ishlangan va bir-biriga ulanilgan uchta katta meshdan iborat. Oʻrta meshning bosh tomonidan yana bir katta mesh ulanadi va keyin unga oʻzaro maʼlum nisbatidagi diametrli mis naychalar oʻrnatiladi. Ular orqali ijrochi nafis cholgʻu sadolarini chiqaradi.

SHALYOQ – yunonlar va rumiylarning changsimon torli asbobi.

LURA – yunonlarning changi.

QIYTORA – ularning (yunonlarning) tanburga oʻxshash cholgʻusi.

TANBURAL-MIYZONIY – bu uzunroq dastali bagʻdodiy tanburdir.

RABOB – eron va Xuroson ahliga taniqli cholgʻu.

MIʼZAF A – Iroq ahlining torli cholgʻusi.

MUSHTAQQ – naychalardan tarkib topgan chin (xitoy) cholgʻusi, forscha “naychai mushte” deb nomlanadi.

NAY – (arabcha) mizmor.

SURNAY – (arabcha) saffora.

YARAʼ – nayning bosh tomoniga kiritiluvchi tilchadir (“mushka”, “mundштuk”)

S A N J – forscha torli “chang” dir. Xalil (Ibn Ahmad) deydiki, arabcha “sanj” – bu dafflarga oʻrnatiluvchi, tovushi jalojillarga oʻxshash cholgʻudir. Ammo torli (chang) esa arablashtirilgan (muarrab) cholgʻu boʻlib, “vanaj” deb nomlanadi.

S H A H R U D – Hakim ibn Axvas as-Soʻgʻdiy hijriy 300-yil Bagʻdodda ixtiro qilgan yangi asbob.

B A R B A T – (arabcha) al-ud, forscha soʻz. Barbat, yaʼni “qomati oʻrdaksimon” demakdir. Chunki uning koʻrinishi oʻrdakning koʻksiga va boʻyniga oʻxshashdir. Uning torlari toʻrtta: eng yogʻoni – bamm, keyingisi – maslas, mim “fatha”, “lom” tahfif bilan, misoli “matlab” soʻzi kabi oʻqiladi; soʻnggisi –masna, “mim” fatha, “kun” tahfif bilan, “maʼno”, “magʻzo” soʻzlari kabi; zir-toʻrtinchi va eng ingichka tordir.

M U L O V A – bu sozlanish payti torlar ulaniluvchi quloqchalardir.

D A S O T I N – bu ularga barmoqlar joylaniluvchi xonalardir. (I.ar. “ip, arqon, bogʻlama”. 2. “xona, mehmonxona”). Birlik shakli “daston”. Daston shuningdek, Borbadga mansub kuylarning har birining nomi.

Ud dastonlarining nomi ularga joylanilmish barmoqlarning nomlari bilan ataladi: birinchisi – “sabboba”, u ochiq torning IGʻ9 qismida belgilanadi. Uning ustida yana bir “zoid” deb nomlanuvchi daston belgilanadi. V u s t o – sabbobadan soʻnggi daston. Uning joylanuvi turlicha: birinchisi “vustal-qadima dastoni” deb nomlanadi; ikkinchisi – “Bustal-fors” dastoni va, uchinchisi “Vusto Zalzal dastoni” deb ataladi. U birinchi boʻlib ushbu dastonni bogʻlagan kishidir. Bagʻdoddagi “Zalzal hovuzi”ning nomi ham unga tegishlidir.

V u s t a l - q a d i m a – sabboba va binsar dastonlari oraligʻining taqriban IGʻ4 boʻlagida joylanadi.

V u s t a l - f u r s esa ushbu oraliqning IGʻ2 boʻlagida belgilanadi.

V u s t o - Z a l z a l – ushbu oraliqning taxminan 3Gʻ4 boʻlagida bogʻlanadi. Ushbu v u s t o dastonlari odatda bittaga qisqaradi. Ulardan ikkitasining birlashtirilishi va keyingi vusto dastoniga ulanilishi mumkin.

B I N S I R – sabboba va musht (taroq, yoki “xarak”) oraligʻining IGʻ9 boʻlagida joylanadi.

X I N S I R – binsirdan keyingi doston, torning IG'4 bo'lagida joylanadi.

M U S H T – ustiga torchar yuritilgan mastara (lineyka)ga o'xshash udning "xaragi"dir.

A N A F ("burun") - torlarning ustidagi "qorin" (ibriq)ning yig'ilish joyi.

Udning B O' Y I N I – boshqa asboblarda bo'lgani kabi nomlanadi.

Udning K O' Z L A R I – cholg'uning bet tomonidagi ikki teshikcha.

M I Z R O B – t o r l a r u n i n g (vositasida) chertiluvchi narsa.

J A S S – torlarni mizrobsiz, bosh va ko'rsatgich barmoqlar bilan chertish.

Tarang tomir (ai-irqum-hazq) – bu torning shiddatlisidir, uning teskarisi – torning salqiligi va bo'shligi.

Mashhur sozlanuvchi mutlaqul-bamm (ochiq bamm) nag'masi sabbobatul-masna nag'masining shuhhojidir. (pastgi oktava. Qar. izoh). Sabbobatul- masna esa mutlaqul-bamm nag'masining siyohidir (yuqorigi oktava. Qar. Izoh.). Sabbobatul-bamm, chunonchi, shuhhoj, binsarul-masna – siyohdir. Shunday qilib, ushbu bu'ddagi har ikki nag'maning pastgisi (saqil) - shuhhoj, yuqoridagisi (xodda) -siyoh deb ataladi. (Shuningdek), ulardan biri ikkinchisining ustidan o'ziga ittifoq (nag'ma)ga o'tadi va bu (bo'd) shuhhojulashhoj" deb nomlanadi va (yuqorigi nag'ma) "siyoxus-sayha" deb yuritiladi. To'g'rirog'i, "shuhhoj orqali shuhhoj" deya nomlashdir.

6-BOB

IZOH VA SHARHLAR

I- fasl

J a m - bu erda interval va tovushqatorlar ma'nosida. Quyida qar. "jam' " ta'riflari.

M u s i q i y - yunoncha *musice*. O'rta asrlarda Sharqda

"Musiqqa nazariyasi" ma'nosida qo'llanilgan. Qar. Forobiy, b. 30-"musiqqa"(harakati bilan). Ixvonus-safo, j.1. b.87-"musiqqa", Dozi, t. 11. b.623 - "musiqqa". .

T a l i f -"kompozitsiya" . Jomiy, Abdurahmon b. 17- "ucheniye o kompozitsi". Boshqa ba'zi shahrlarda "tuzish, tuzmoq" ma'nosida (qar. "muallif") badiiy estetik ahamiyat kasb etadi.

M u t r i b v a m u a l l i f - al-Xorazmiyga binoan yunoncha "m u s i k i r" va "musiqor" ijrochi va bastakor ma'nosida qo'llaniladi. "Islom ensiklopediyasi"da (b. 678) "kuylarning muallifi musiqor yoki musiqor deb ataladi".

M u s i q o r - 1. Bu erda kuy yaratuvchi "bastakor" ma'nosida. 2. Pan fleytasining turklaridan biri, XVII asrga mansub Samarqand miniatyurasida tasvirlangan. Qar. Vizgo. Muzikalnie instrumenti ... , str. 115. Srunga aynan o'xshash moldavannerumicha, ko'pnaychali "muskal" tasviri va sharhini qar. : EMS. str. 337.

I x v o n u s s a f o. Rasoil, str. 87- xonanda, yana shu yerda qar: - (Diteritsi nashrida «musiqoriya») - musiqqa asbobi. Navoiy. G'aroibus-sig'ar. b. 733:

Har so'ngak yonimda bo'lmish bir teshuk g'am bazmida,
har birida o'zga yanglig' nola musiqordek.

A r g ' a n u n - yunoncha *organon*. O'rta asrlar Sharq halqlarining puflama cholg'u asbobi. Al-Xorazmiy keltirgan malumotlarga qaraganda "arg'anun" shaklan "volinka" tipidagi cholg'ularga o'xshash bo'lib, qar., EMS. str. 97. "Arg'an" va "katta arg'anunun"ning batafsil tasvirini qar.: Bani Muso bin Shokir. bb. 391-39-397. Ibn Sino, ash-Shifo, b. 143 - "arg'an". Xusrav Dehlaviy, bb. 20, 106, 136, 145 - Navoiy, Alisher. Favoyidul-kibor

Muyi mo'g'ona gar birza tutsa mug'bachalar,

Gar arg'anun uni yoq ersa bas durur noqus.

Sh a l y o q - arfa jinsidaga tirnama cholg'u. Ibn Sino ash-Shifo, b. 143: "ikkinchi guruhga torlari cholg'uning tanasi ustida emas, balki haddi sanj va shalyoq misol, ikki chetining orasidagi fazoda joylanuvchi cholg'ular kiradi"

L u r a - yunoncha *lyra* - tasviri musiqa san'atining ramzi sifatida qabul qilingan qadimiy musiqa asbobi. Naysa rionlaridagi uning tasvirlariga qaraganda lira ilk o'rta asrlar Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatida keng tarqalgan. Boshqa manba'larda "lira" qayd qilinmagan. Vizgo. Muzikalnie instrumenti ..., str. 28-29.

Q i y t o r a - yunoncha *kithara*. Tasviri Afrosiyob, Xorazm, Naysa va Panjikentda topilgan qadimiy tirnama musiqa cholg'usi. Vizgo. Muzikalnie instrumenti ..., str. 29,35, 50.

T a n b u r a l - m i y z o n i y - Xuroson yoki Markaziy Osiyo tanburlarining bir turi. Forobiy, b.120: "... tanbur al-xurosoniy, tanbur al-miyzomiy va rabob ...". Maskur cholg'u haqida boshqa manbalarda eslatilmaydi.

R a b o b - O'rta va yaqin Sharq xalqlarining tirnama cholg'u asbobi. Uning batafsil tuzilishi, tovushqatorlari tartibi va torlarining sozlanishi haqida qar.: Forobiy bb.800-822 (kamonchasisiz), Ibn Sino, ash-Shifo, b.143.(kamonli rabob). G'iyosul-lug'ot. b.192 "katta tanali tanburga o'xshash musiqa cholg'usi. Ba'zi arab risolalarida yozilishicha, rabob, arabcha – Ravava, mayin ovoz sohibasi Ravavaga mansubdir. Ravav – arabcha mayin ovoz. Sirrojning yozishiga qaraganda, "rabab" arabcha fatxa bilan, forscha esa-"zamma" bilan "rubob" yoziladi". G'iyossiddin ehtimol, afg'on rubobini nazarda tutgan bo'lishi mumkin.

M i z a f a - qadimiy musiqa cholg'usi, qonun jinsidan. Uning batafsil tasviri, tuzilishi va sozlanishi haqida qar: Forobiy, bb.822-874. 822 betda mi'zaf va sanj bir guruhga kiritilgan: "Uslibu guruhga mi'zaf va sanjga o'xshash, har bir ochiq tori bir nag'maga moslangan va faqat mutlaq torlari chalinadigan cholg'ular kiradi".

M u s t a q q - forscha "naychai mushte", "naychai mushtak" deb o'qilishi to'g'riroq. Ko'p naychali puflama cholg'u asbobi, Pan fleytasining turi. VIII- IX asrlarga oid kumush xumda tasvirlangan.

Y a r a - 1. Ibn Sino va al-Xorazmiy ma'lumotlariga qaraganda "yara" – bu "munshuk" (Dozi, t. 1.b. 764.). ash-Shifo, b.143.: "boshqa guruhga naychalar orqali havo puflanadigan, surnay jinsidagi cholg'ular kiradi". G.Farmer "yara"ni sibizg'a tipidagi naycha deb hisoblaydi. b.26,106. Oxirgi betda Farmer al-A'shaning quyidagi she'rlarini keltiradi: "Yara' va daff bilan birgalikda chaldilar, go'yoki, nay bilan mizxar kabi...".

S u r n a y - Yaqin va O'rta Sharq xalqlarining qadimiy musiqa cholg'usi. Uning tayyorlanishi, sozlanishi va tuzilishi haqida batafsil qarang: Bani Muso,bb.337-378, al-Forobiy,787-795.

S a n j - 1. Chang, qonun va santur cholg'ularining tarixiy ajdodi. Uning tuzilishi, sozlanishi va akustik xususiyatlari haqida batafsilroq qar.: Forobiy, b.822-877. 2.Urma cholg'ularidan bir turi, uning boshqa nomi "jaljal" (yoki jaljala). Qar. Bani Muso, bb.397-399. Bu erda "jaljal"ning ixtirochisi "Satus" ismli sozanda eslatiladi. Forobiy sanjni urma asboblari guruhiga kiritgan. Forobiy, b.76: "muhorabalarda qo'llaniluvchi cholg'ulardan jaljal, o'z vaqtida misr fir'avnlari tomonidan ko'p ishlatilgan.; shuningdek, "musavvitayn" cholg'usi ham fors shohlari tomonidan janglarda qo'llanilgan". 3. Urma-shovqinli cholg'u. G'iyos, b. 76.: "Zangula yoki zunglula - "jaljala"ni bildiradi. Bu asbob raqqosalarning oyoqlariga bog'lanilgan bo'lib, harakat paytida turlicha jaranglaydi".

H a l i l Ibn A h m a d (vaf. 170(786) - buyuk arab adabiyotshunosi, grammatigi. Xorazmiy bu erda Halilning "Kitobun-nag'am" asarini ko'zga tutgan. Halilning mazkur risolasi haqida qar.: Fixrist, Ibn an-Nodim. b.1.b.42.

Sh a h r u d - Markaziy Osiyo xalqlarining tirnama-torli cholg'u asbobi. Ikki oktava doirasidagi keng diapazonga ega.

Shahrudning sozlanishi, tuzilishi va akustik xususiyatlari haqida qar. : Forobiy,- bb.116-120. Bu erda "Shohrud" tasviri bilan keltirilgan. IbnSino. ash-Shifo, b.143, Farmer bb.320-321. Bu erda Forobiy asaridagi shohrudning chizmasi keltirilgan. Ibn Ahvas-as-Sug'diy – shohrudning ixtirochisi. Forobiy, bb.116-117 – Xulays (matnda "halim", al-Xorazmiy matnida "hakim", Forobiy ma'lumoti to'g'riroq) ibn Ahvas ismli So'g'd-Samarqandlik bir kishi 306 h.y.(Xorazmiy ma'lumotida 300 h.y.) Moh,

yu'ni (arabcha) "tog'li" (Xorazmiyga binoan Bag'dodda) nomlanuvchi mamlakatda shohrudni ixtiro qiladi. Bu erda u mashhur bo'lib ketdi va so'ngra janub va shimol mamlakatlari tarqaldi. Ushbu yurtlarning aholisidan hech bir kishi unda mutanofir (tovush)ni topa olmadi. So'ngra u shohrudni Bobilga, arab podshohlarining mamlakatiga olib keldi. Ibn Ahvas keyinroq shohrudni Bag'dodda namoyish qildi. Keyin esa u ushbu cholg'u bilan Misrga va Suriyaga safar qildi. Ushbu cholg'uda u barcha mavjud, qadimiy va yangi kuylarni ijro qildi va ushbu mamlakatning aholisi bundagi barcha kuylarni muloyim topdi".

D a s t o n, ko'plik shakli - dasotin - 1. Tirnama-torli cholg'u asboblarning pardalari. 2. Markaziy Osiyo va eron xalqlarining qadimiy musiqiy-she'riy epos janri. Forobiy va Ibn Sino asarlaridagi dostonlar parda ma'nosida qo'llanilgan. Ash-Shifo, b. I43 – "barbat, tanbur kabi cholg'ular guruhida dostonlar mavjud bo'lib...". G'iyosul-lug'ot, b.176 – "doston", birlik shakli "dast" –qo'l, hiyla, ayyorlik. Rustanning otasi, Zolning tahallusi; kuy nag'ma va tovush, ertak, hikoY...". Xorazmiyning Barbat kuylari-dostonlari haqidagi ma'lumoti boshqa manba'larda takrorlanmagan.

B a r b a t - Marvlik buyuk bastakor, xonanda va sozanda (vaf.628). al-Isfahoniy, 262: - "Borbud - Marv aholisining musiqa cholg'usi va (shuningdek) kuylarni, cholg'ularni ixtiro qilgan mashhur sozandaning ismi.". 2. Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy tirnama torli cholg'usi. 4va5 torga ega bo'lgan. 5- torni Ishaq al-Mavsiliy o'rnatgan. Qar. .. al-Isfahoniy, qitobul-ag'oniy, b.451. Vizgo. Muzikalnie instrumenti.... bb.67-86. "Mafotih al-ulumda" keltirilgan pardalar tizimi Forobiy tasnif etgan barbad-ud tizimiga ancha yaqin. Forobiy, bb.508-528. Quyida ud pardalarining sent nisbatlari jadvali keltiriladi (EI, Farmer, b.681):

M a n s u r Z a l z a l (vaf.791)-abbosiy xalifalarning saroy sozandasi. Asli Xurosonlik, udda mahorat bilan ijro etgan, musiqa amaliyotiga "neytral tertsiya" (yoki Zalzal tertsiyasi)ni kiritgan, 355 sentga teng parda Qar.: Kitobul-ag'oniy, 458-459:., al-Iqd, b. 19. Farmer, b.188. Ag'oniy, j.5. ss. 22-24.

M a s h u r s o z l a n u v - ud torlarining kvartali sozlanishi:

Yuqori va pastgi oktava – ushbu intervallarning akustik xususiyatlari o'rta asr risolalarida arab istilohida quyidagi atamalar vositasida atamalar ifodalangan:

S a j o h - pastgi oktava “mayin, yumshoq”.

Sh u h h o j - pastgi oktava (Forobiyda).

S i y o h - yuqorigi oktava, “baqirish, chaqirish”.

Mi'zaf torlarining sozlanishi misolida Forobiy quyidagi ta'riflarni keltiradi (Forobiy, 829-835):

S i y o h u l - a' z a m - yuqori oktava,

S i y o h u l a s g' a r - yuqori kvinta

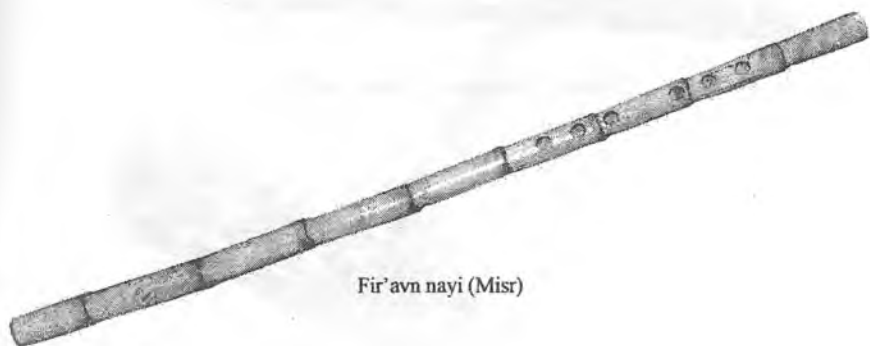
Sh u h o j u l - a' z a m - pastgi oktava

Sh u h o j u l - a s g' a r - pastgi kvinta.

S i y o x u l - s i y o x (Xorazmiyda “siyohu-sayha”) - ikki oktava.

A l a v d o - (qaytariq, takrorlash) - katta sekunda.

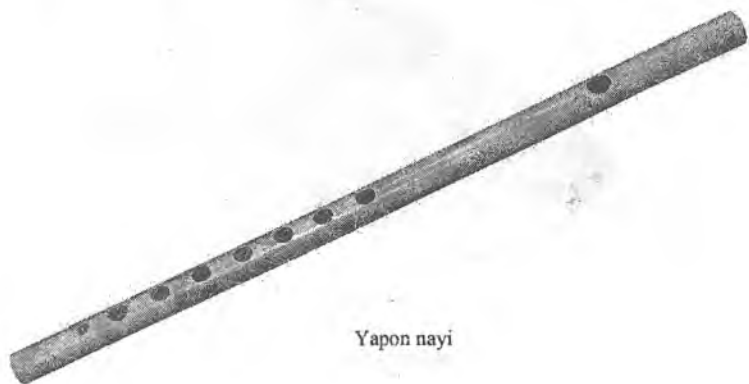
7-BOB
DUNYO XALQLARINING ETNIK CHOLG'ULARI

Fir'avn nayi (Misr)

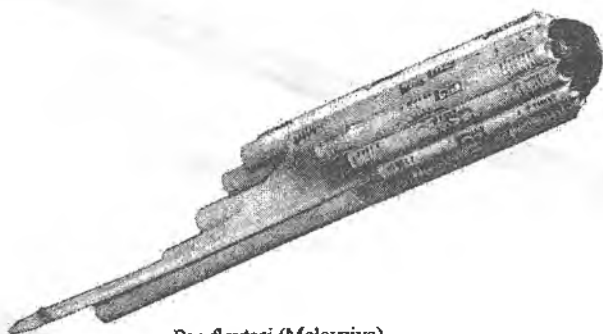
Tutak (Tojikiston)

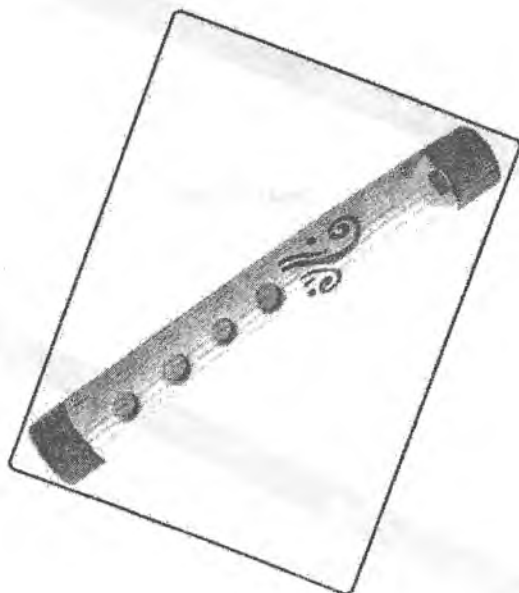
Yapon nayi

Duduk (Armaniston, Turkiya, Ozarbayjon)

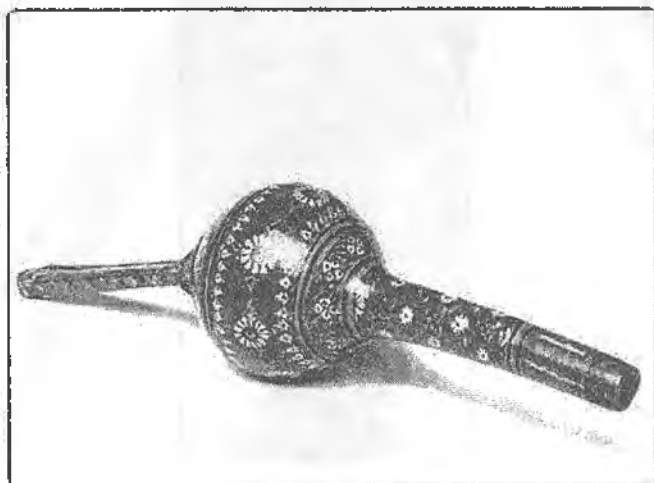
Pan flaytasi (Malayziya)

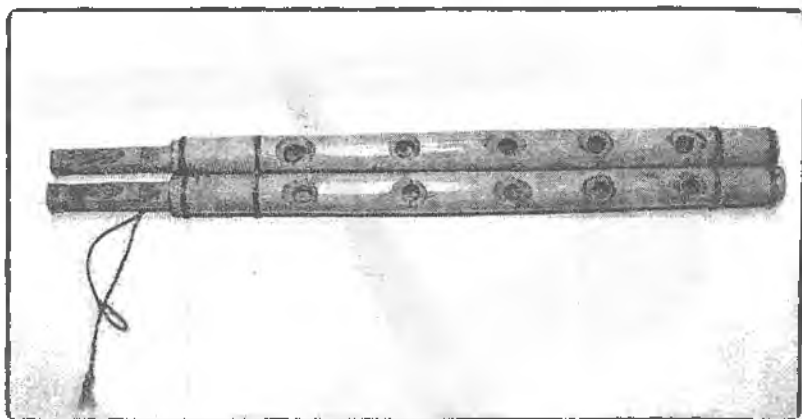
Pijatka (Rossiya)

Sanay (Hindiston)

Pung (Germaniya)

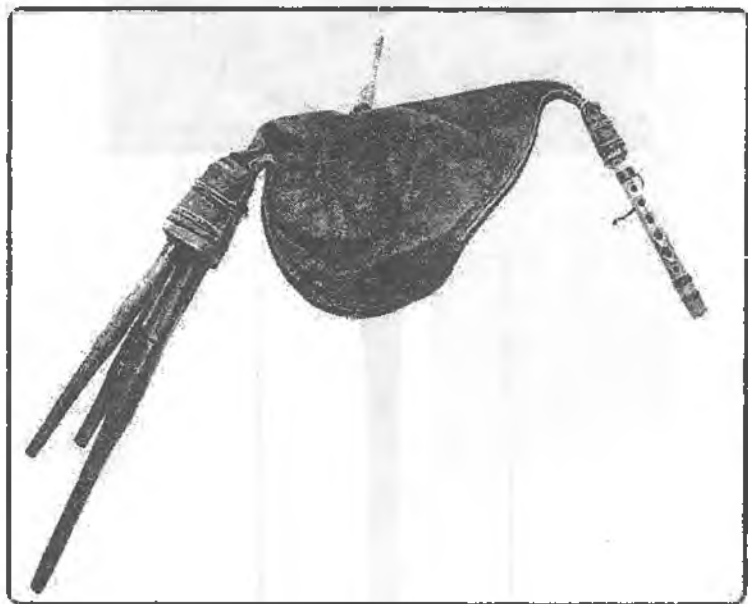
Zummara (Germaniya)

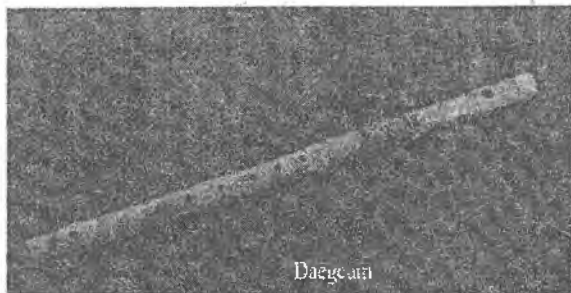
Rkang-gling (Xitoy)

Kuvikli (kugikli) (Rossiya)

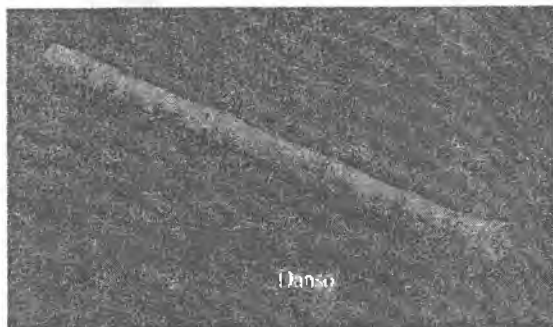

Duda (Ukraina)

Daeggeum

Daeggeum (Koreya)

Danso

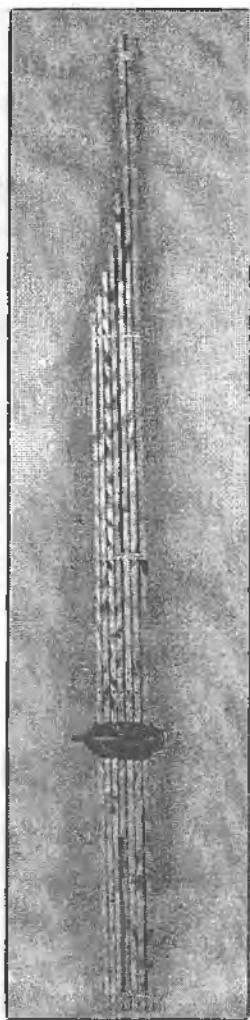
Danso (Koreya)

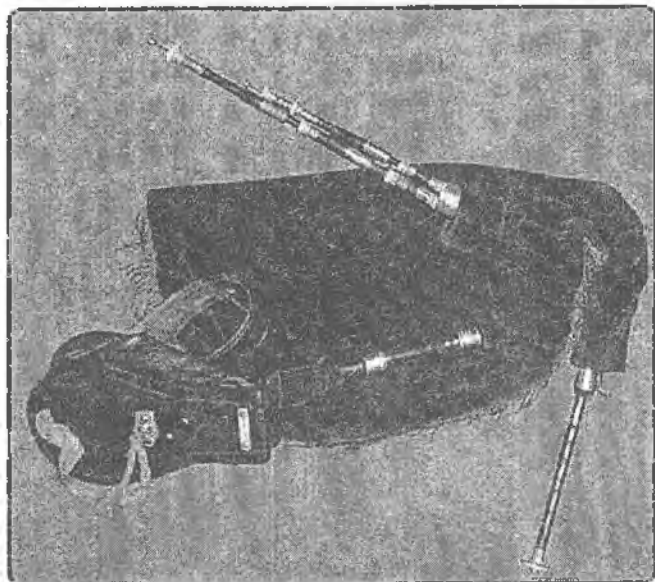
Xichiriki (Yaponiya)

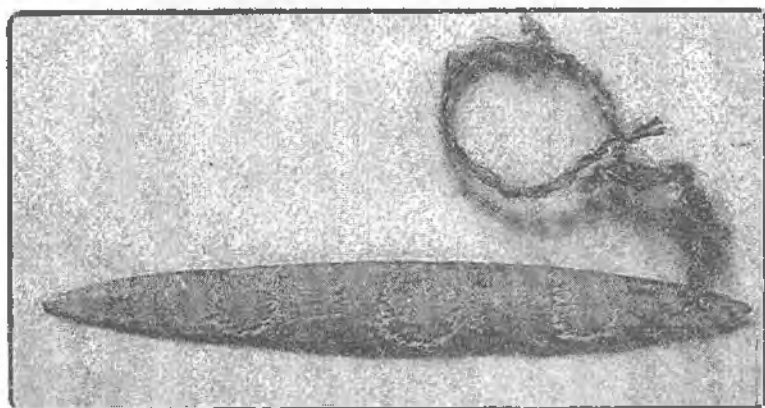
Launeddas (Germaniya)

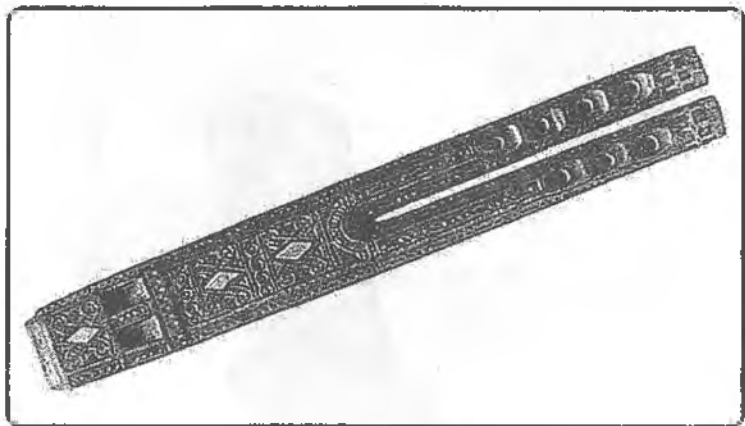
Kaen (Janubiy sharqiy Osiyo)

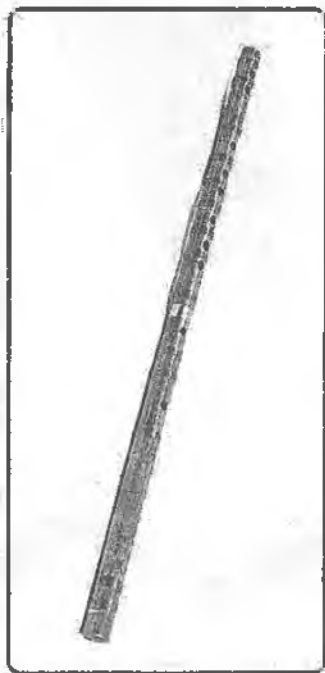
Nortumbriya volinkasi

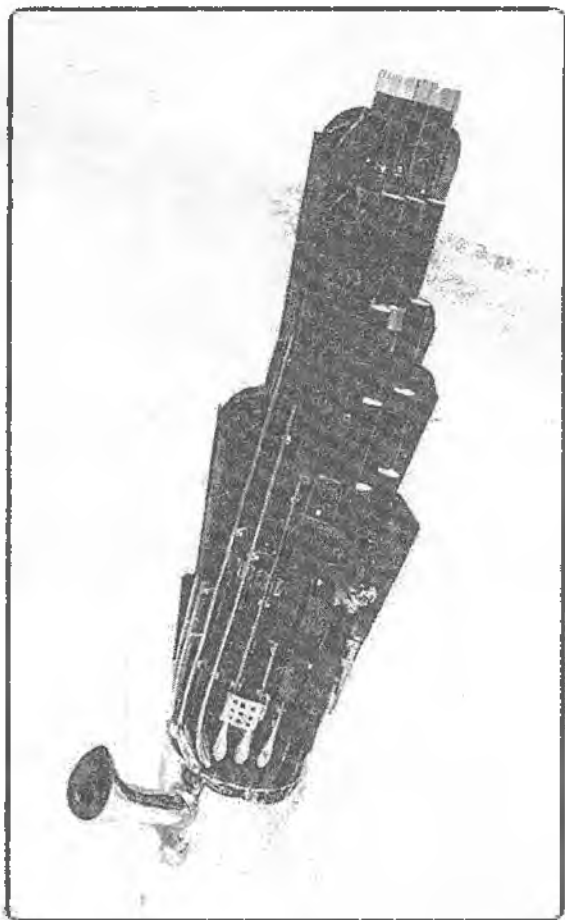
Bullroer (Avstraliya)

Dvojnich (Yugoslaviya)

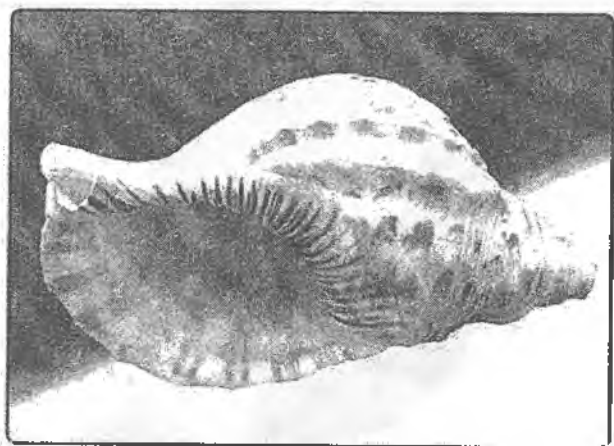
Di (Xitoy)

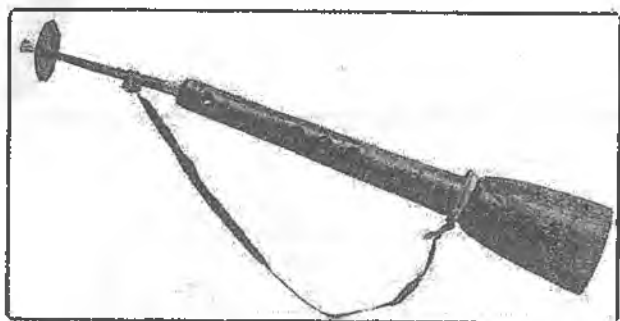
Sheng (Xitoy)

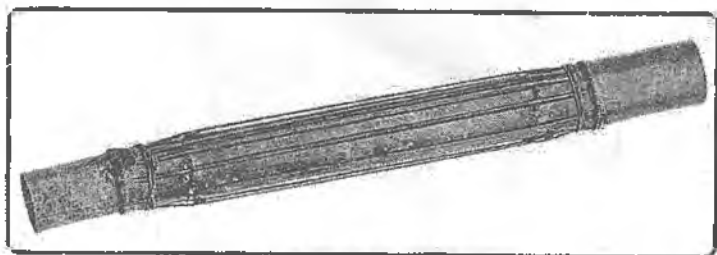
Afrika burg'usi

Triton burg'usi

Algaita (Sharqiy Afrika)

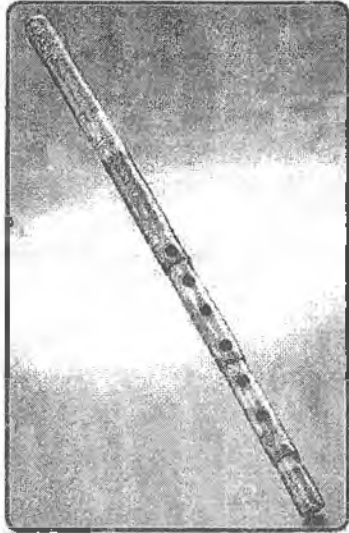
Valixa (Madagaskar)

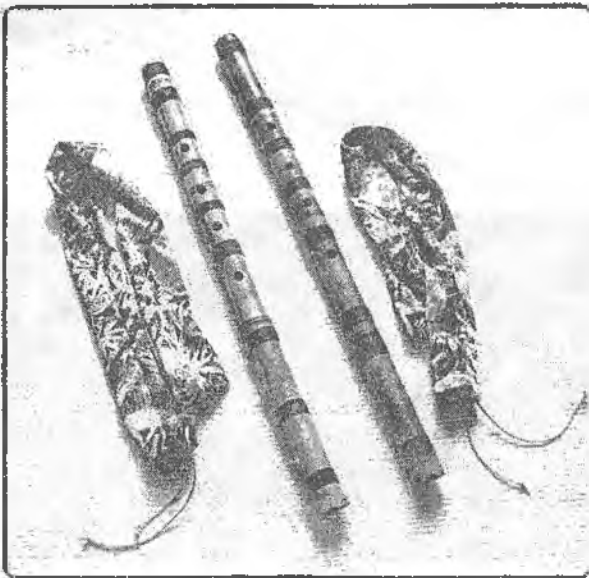
Shofar

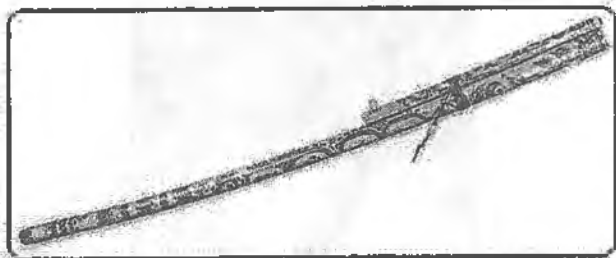
Zurna (Osiyo xalqlari)

Ney (Ozarbayjon)

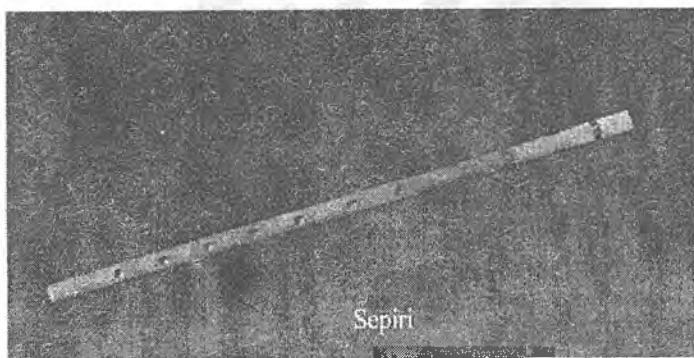
Kena (Lotin Amerika)

Fuyara (Slovakiya)

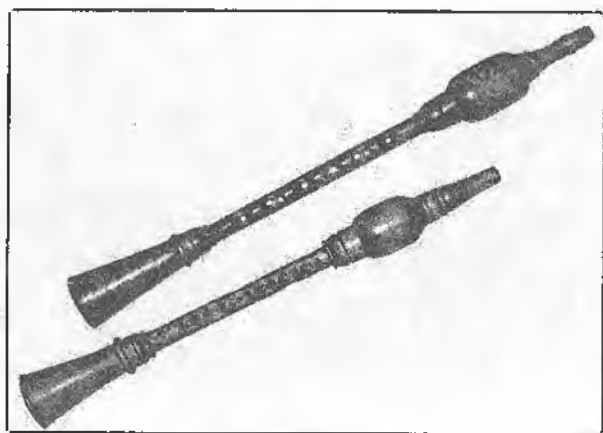

Svirel (Rossiya)

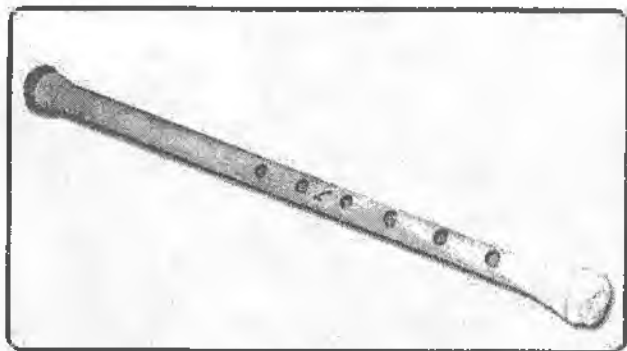

Sepiri

Sepiri (Koreya)

Jaleyka (Rossiya)

Kaval (Gretsiya)

Malayziya nayi

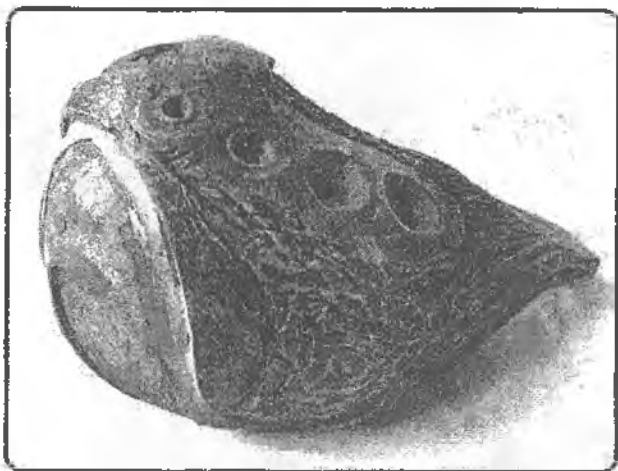

Taepyeongso

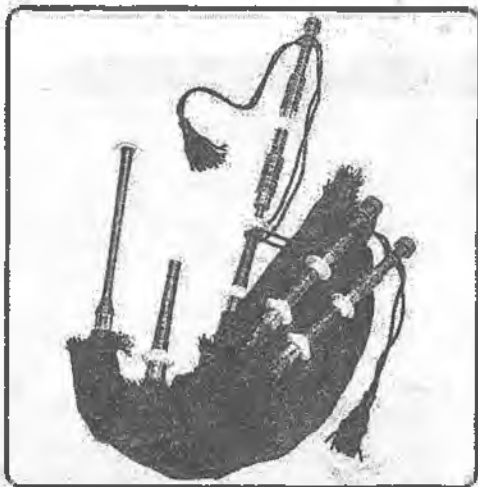
Taepyeongso (Koreya)

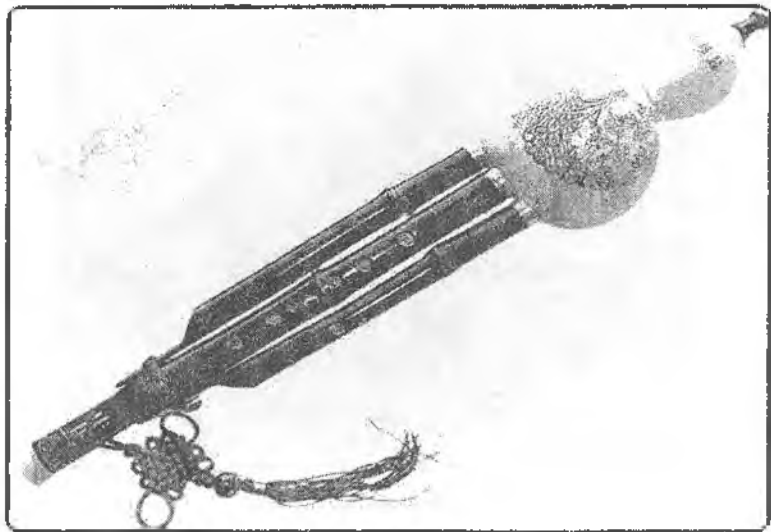
Didjeridu (Avstraliya)

Okarina (Janubiy Amerika)

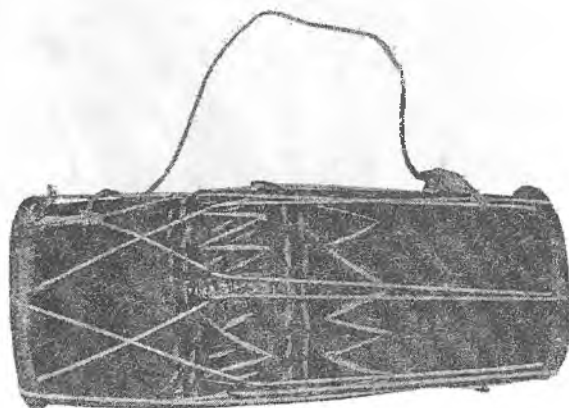
Volinka (Shotlandiya)

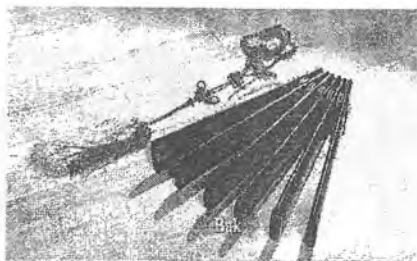
Xulusi (Xitoy)

Xitoy nayi

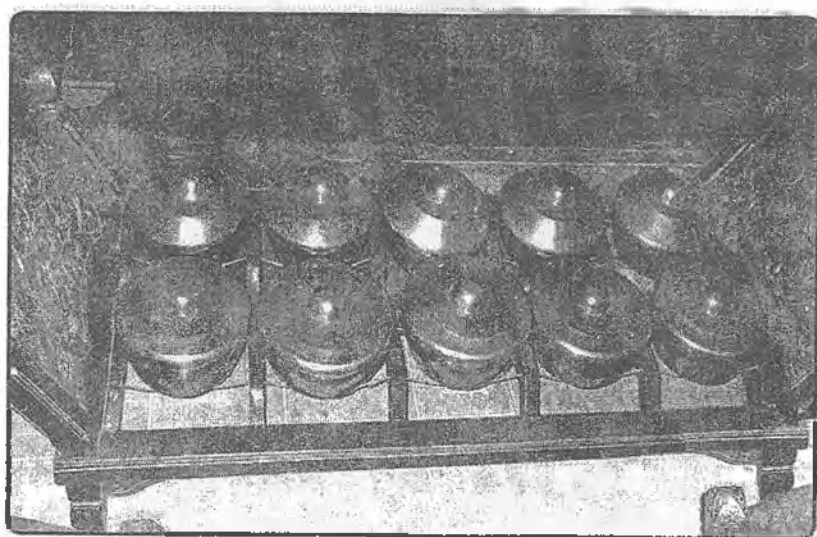
Hind barabani

Bak (Koreya)

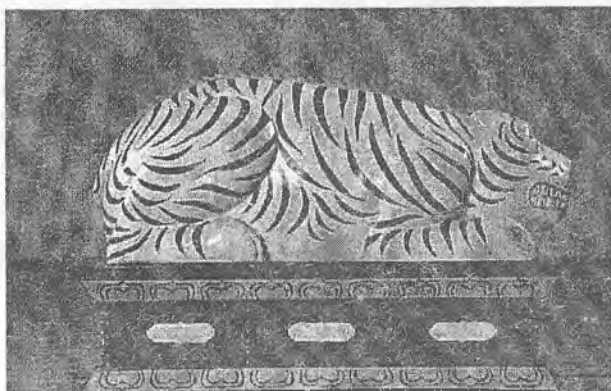
Chuk (Koreya)

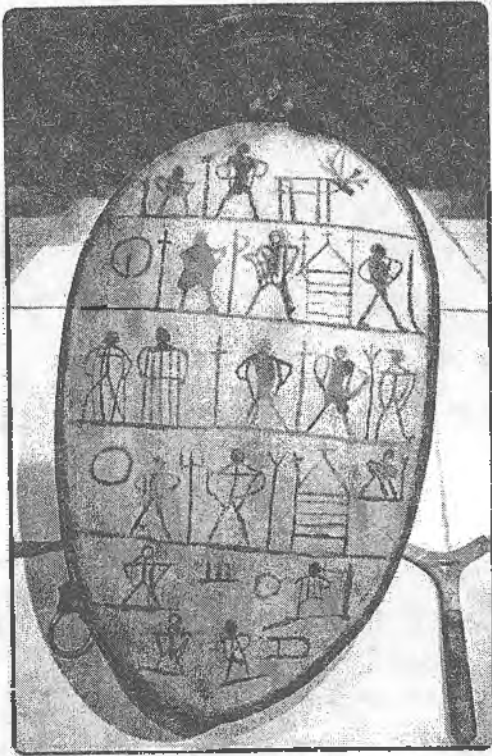
Bonang (Xitoy)

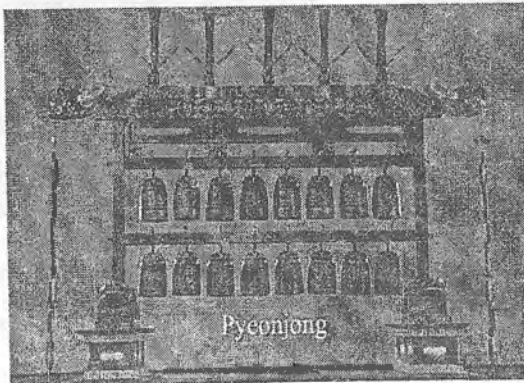
Slit-baraban

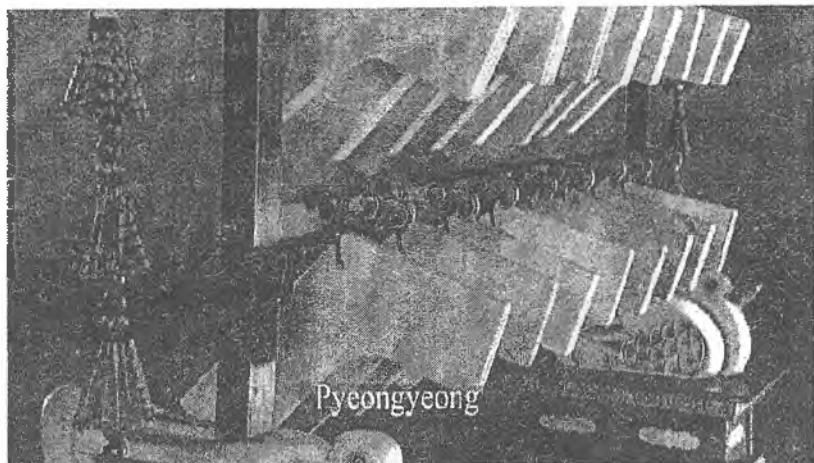
Eo (Koreya)

Shamanlar doirasi

Pyeonjong (Koreya)

Pyeongyeong

Pyeongyeong (Korea)

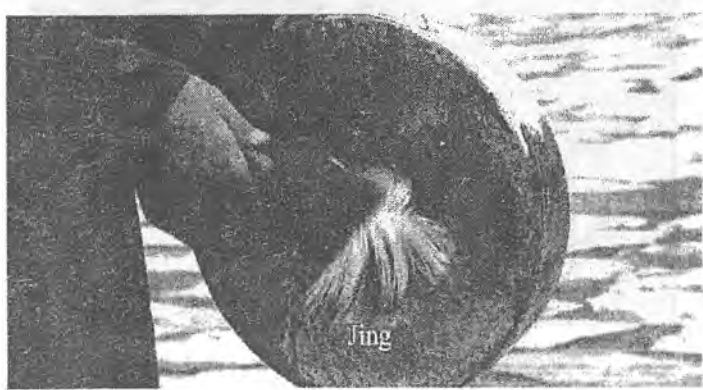
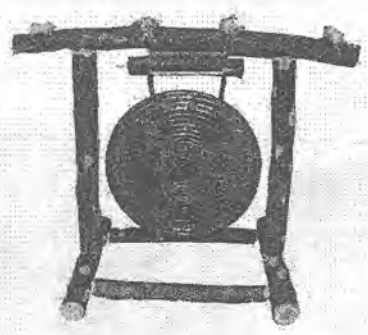

Kichik jingo (Korea)

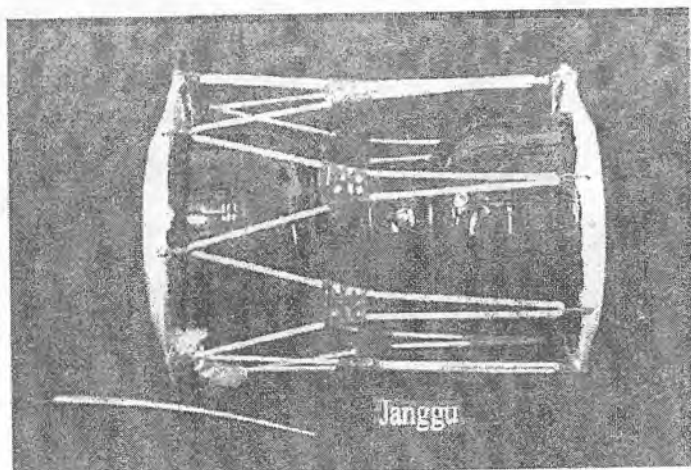
Jingo

Jingo (Koreya)

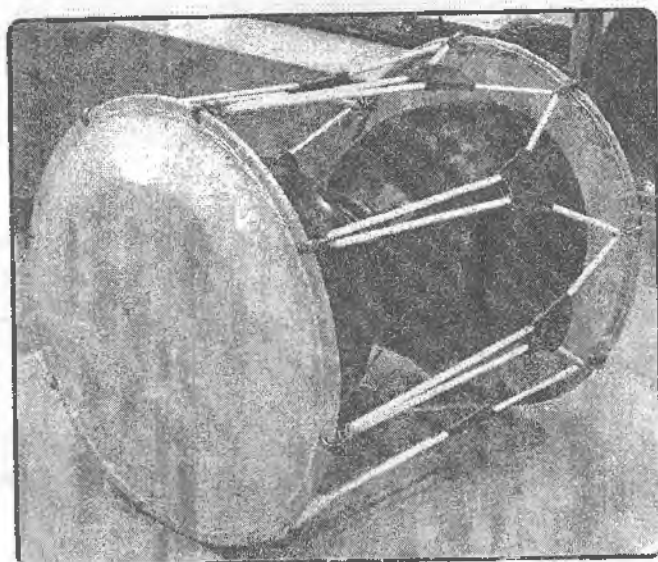

Jing

Jing (Koreya)

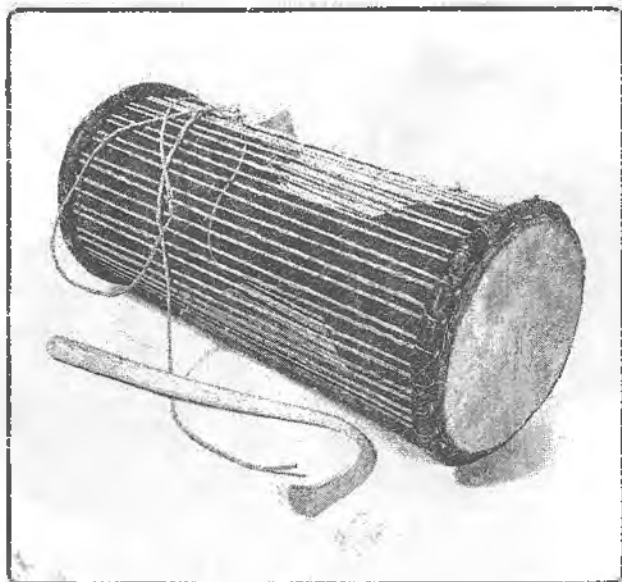
Janggu (Koreya)

Odayko (Yaponiya)

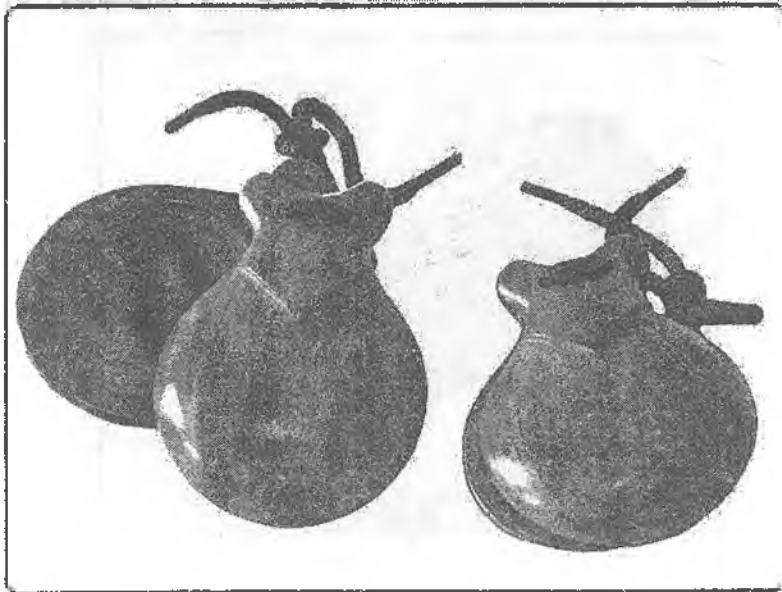
Tabla (Hindiston)

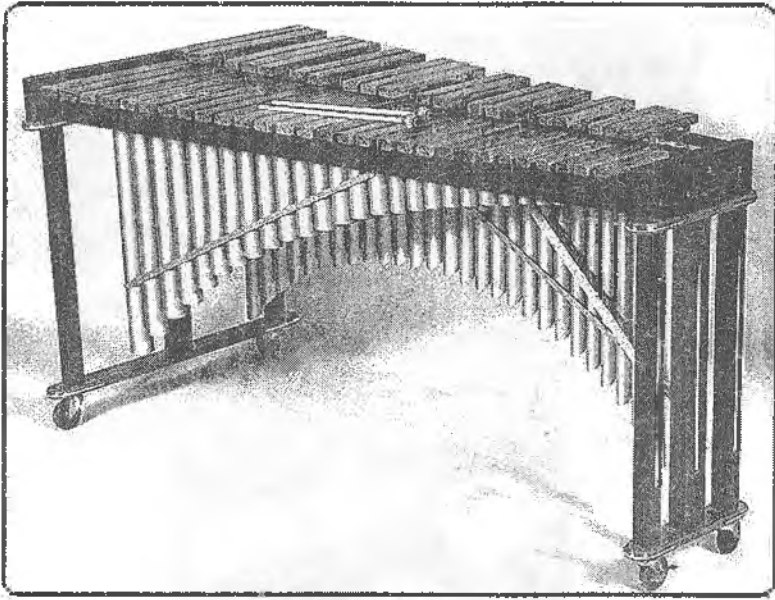
Kalangu (Sharqiy Afrika Nigeriya)

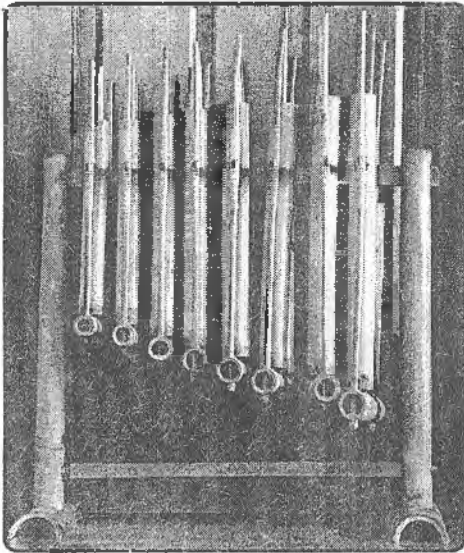
Atumpan (Sharqiy Afrika Gana)

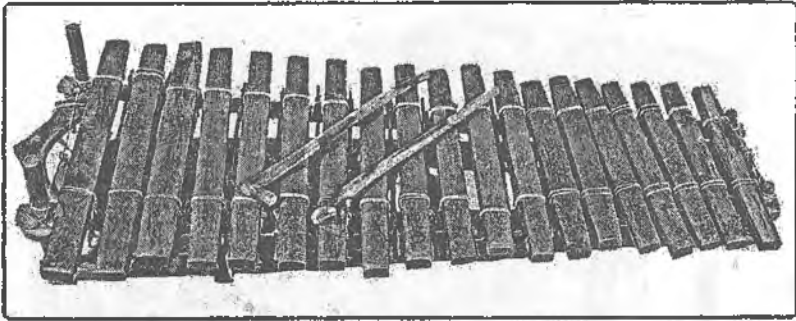
Kastanet (Ispaniya)

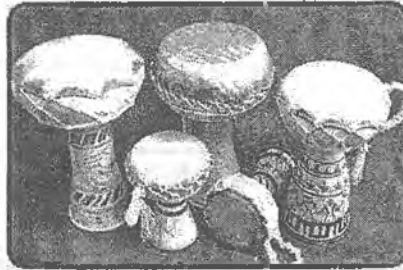
Marimba (Angola, Indoneziya)

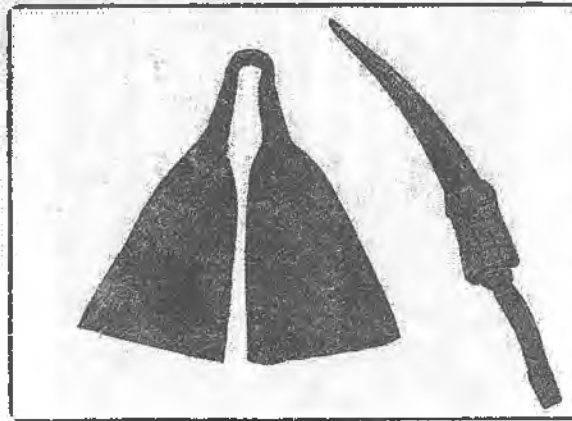
Angklung (Indoneziya)

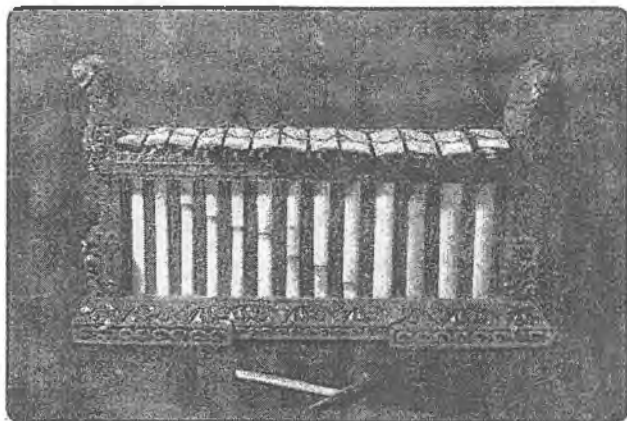
Balo (Afrika)

Darbuka. Dumbek (Osiyo xalqlari)

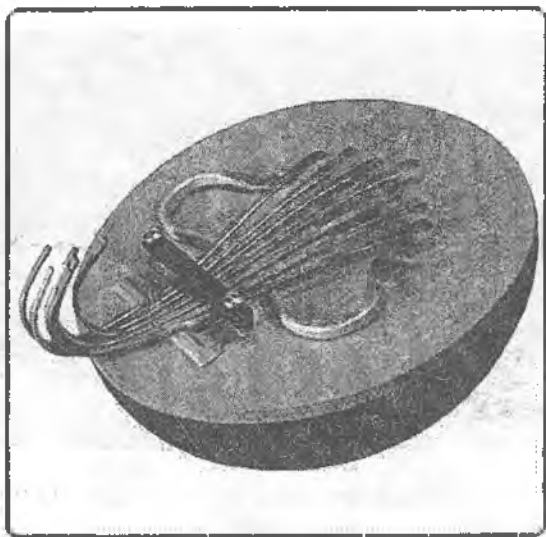
Kuge (Evropa xalqlari)

Gendang (Afrika, Janubiy sharqiy Osiyo, Latin Amerikasi)

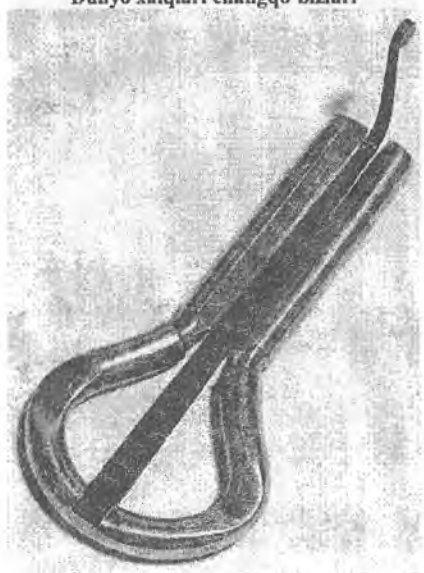

Kalimba (Afrika)

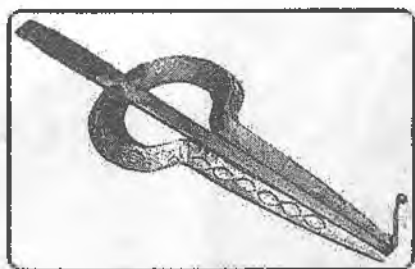

Mbira (Afrika)

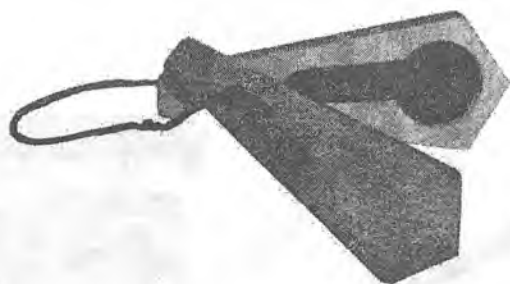
Dunyo xalqlari changqo'bizlari

Changqo'biz

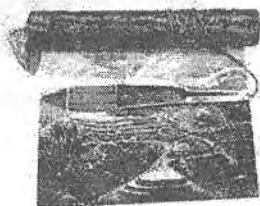
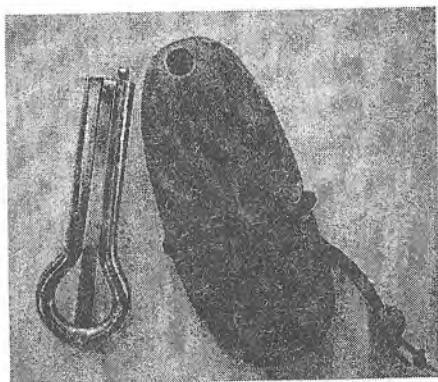

Vargan, komuz, xomuz, drimba

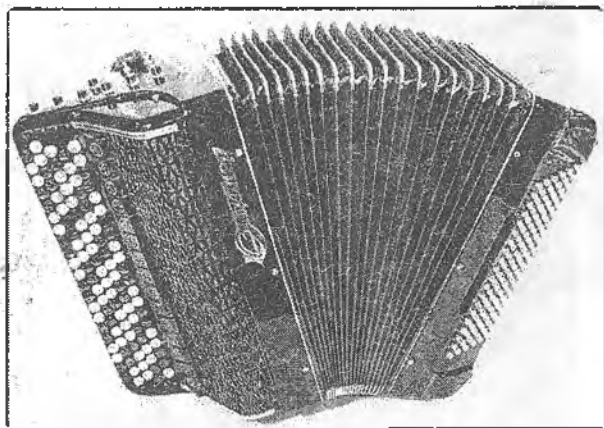
Pokiston changqo' bizi

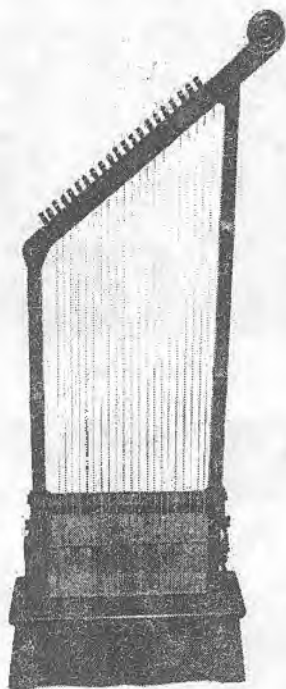

Vetnam changqo'bizi Vetnam changqo'bizi

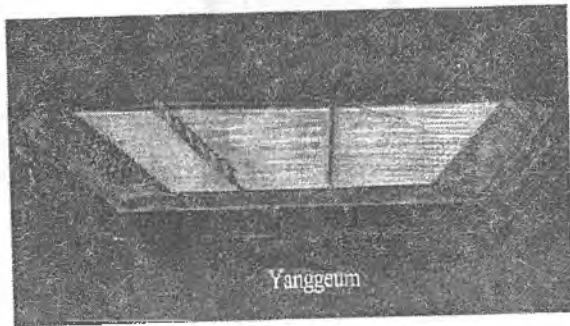
Bayan (Rossiya)

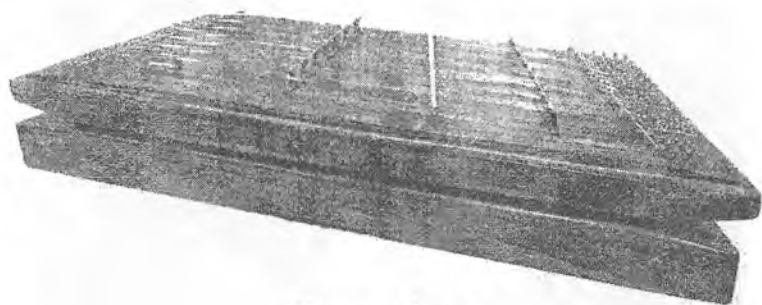
Arfa (Koreya)

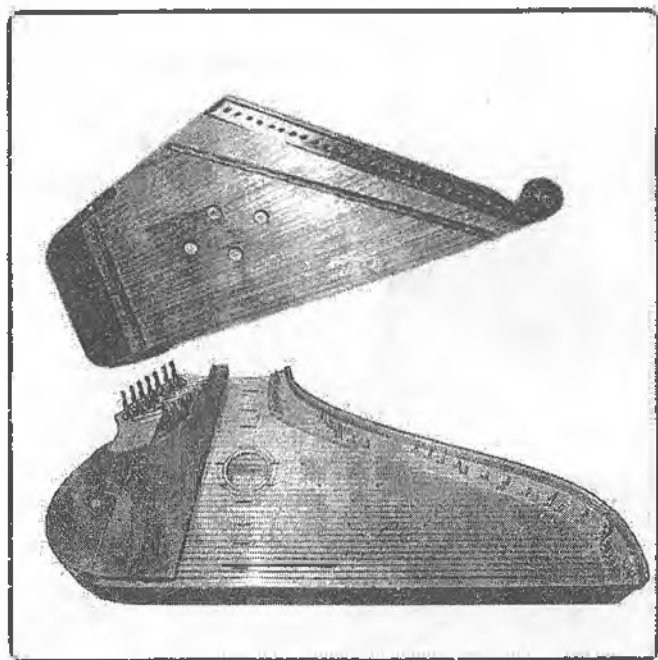
Arfa Verakrus (Mist)

Yanggeum (Koreya)

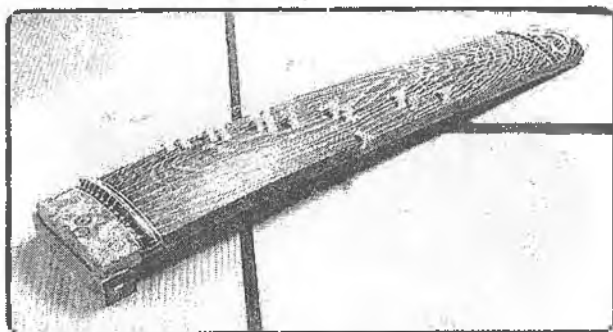
Yanggeum (Koreya)

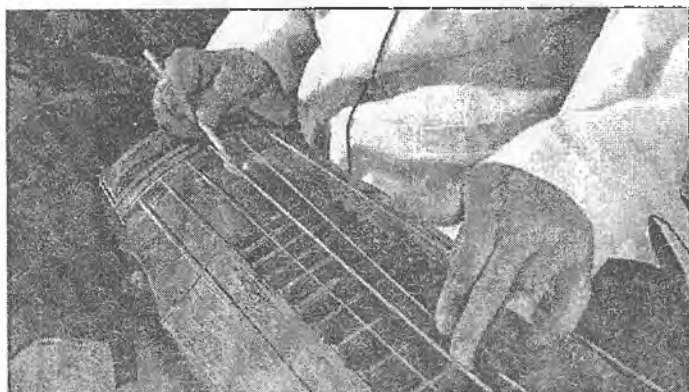
Kantele (Finlandiya)

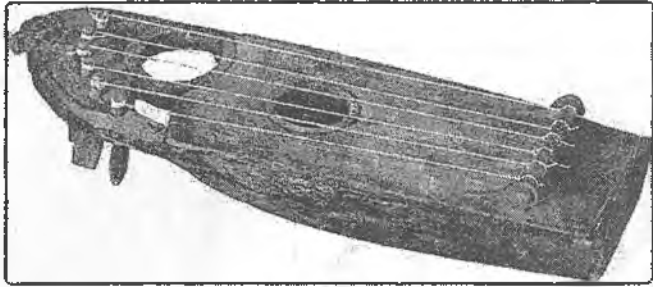
Gayageum (Koreya)

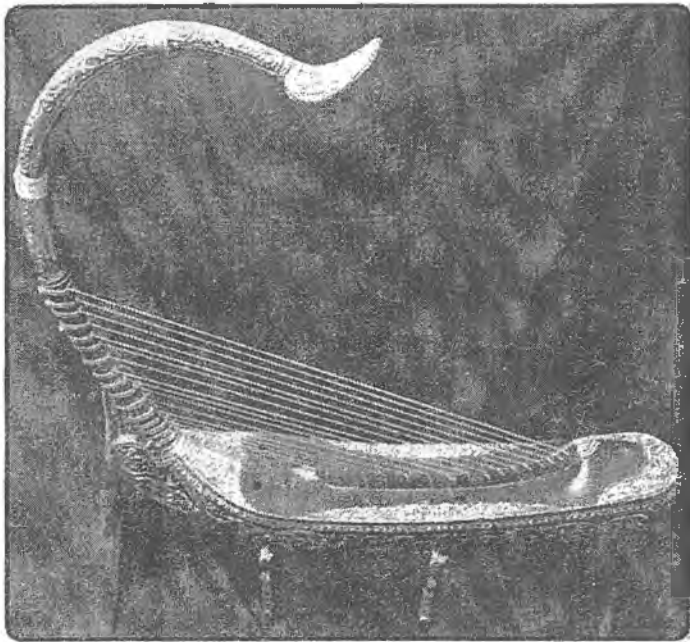
Koto (Yaponiya)

Geomungo (Koreya)

Gusli (Rossiya)

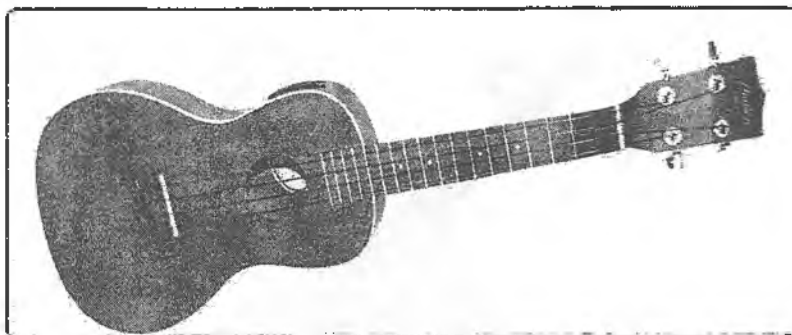
Saung-gauk (Birna)

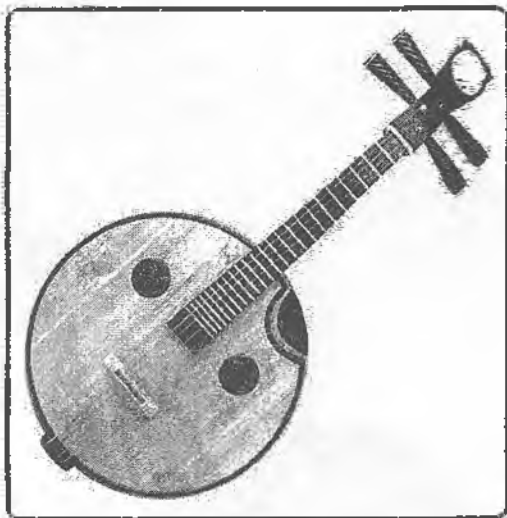
Krar (G'arbiy Afrika) Kora . (prototip gravikorda) (Afrika)

Appalaci tsimbalasi (Indoneziya)

Ukulele (Amerika, Gavay)

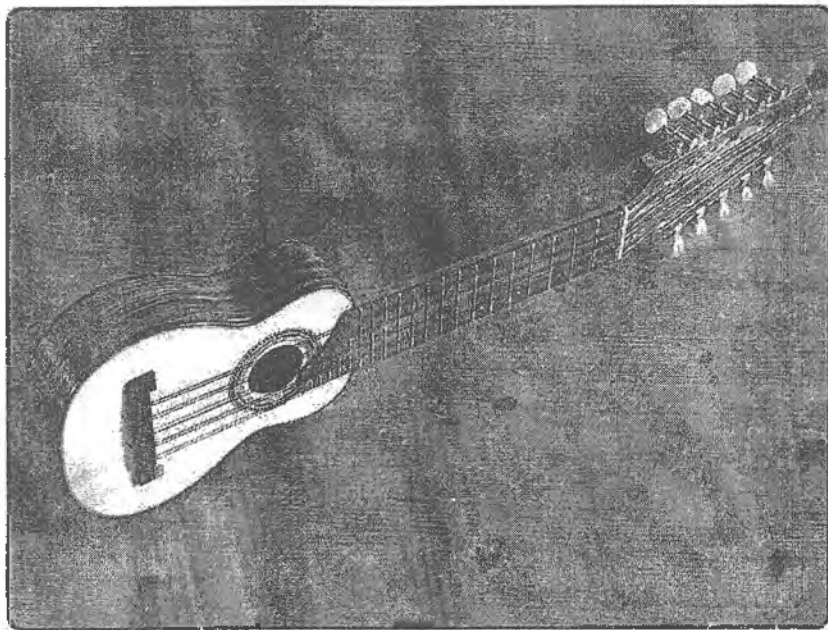
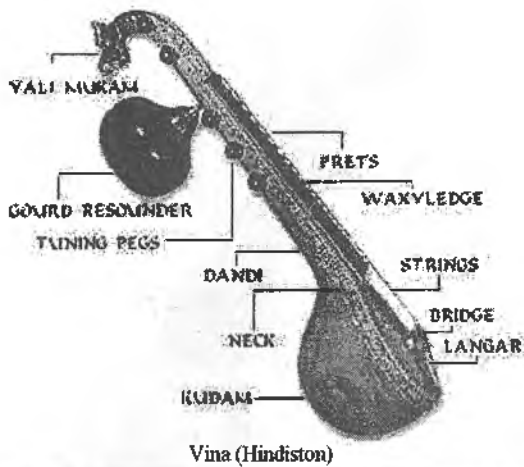
Ekin (Xitoy)

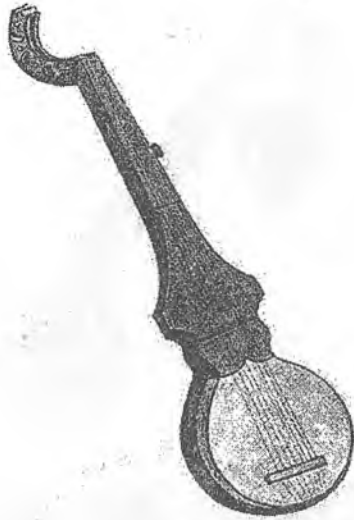
Pipa (Xitoy)

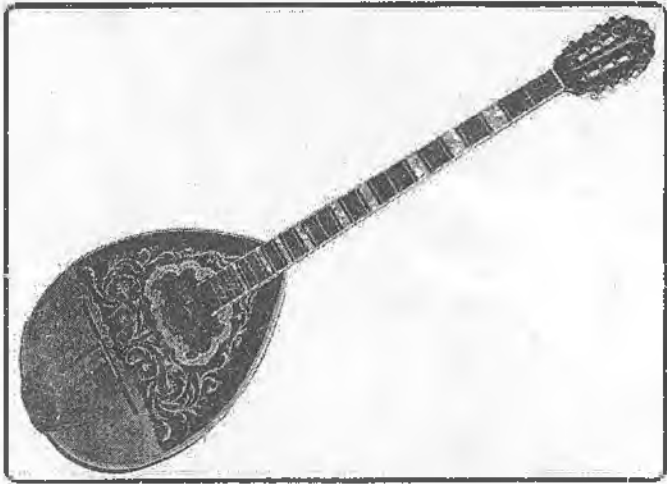
Mandolina (Italiya)

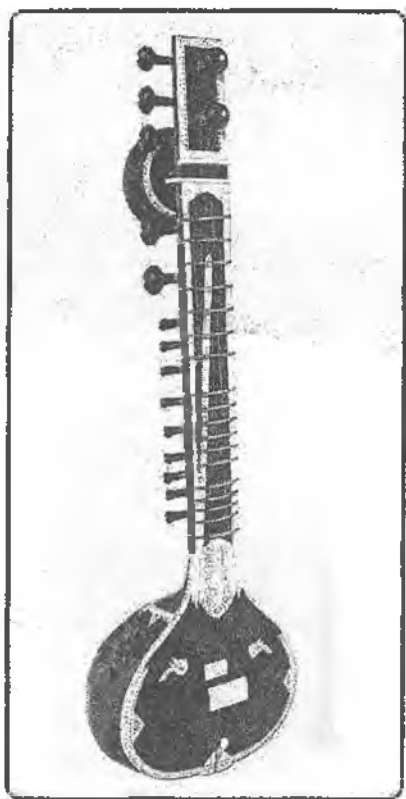
Charango (O'rtta yer dengizi xalqlari)

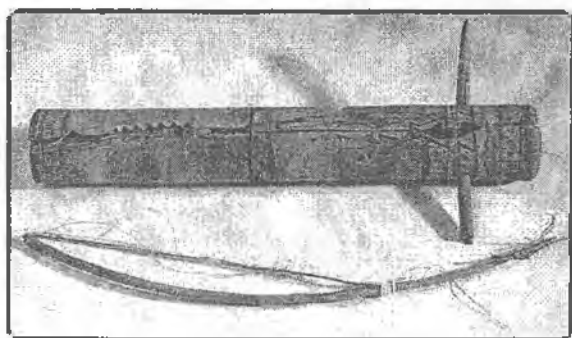
Buzuki (Gretsiya)

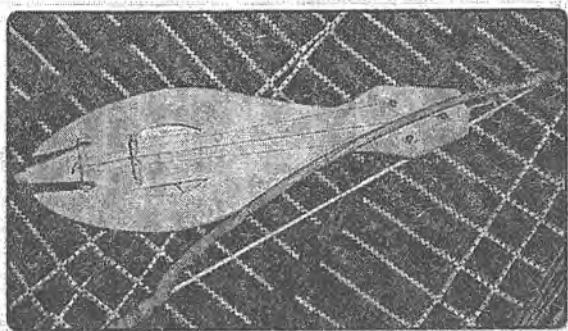
Buzuki (Gretsiya)

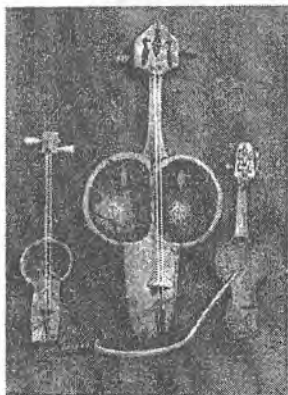
Setar (Hindiston)

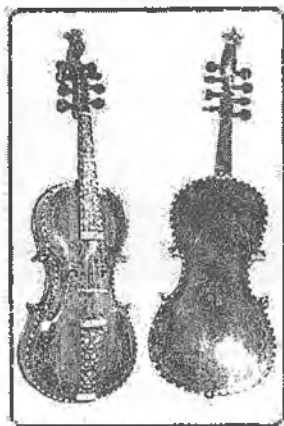
Apachilar skripkasi (Amerika)

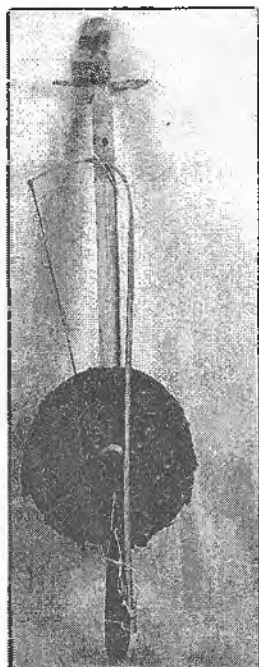
Gudok (Rossiya)

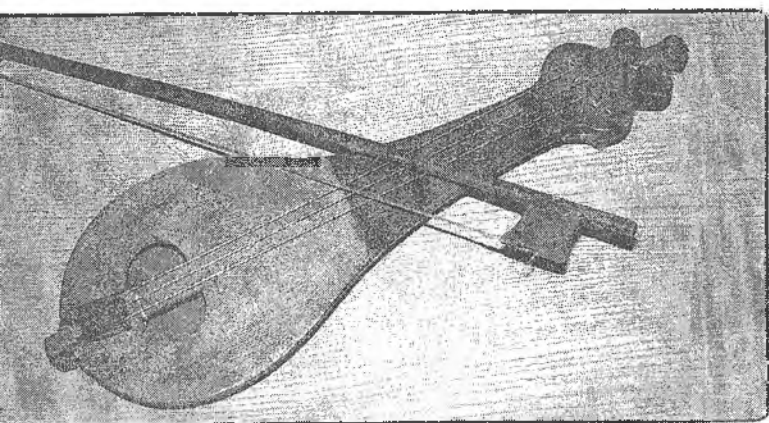
Qo'bizlar (O'zbekiston)

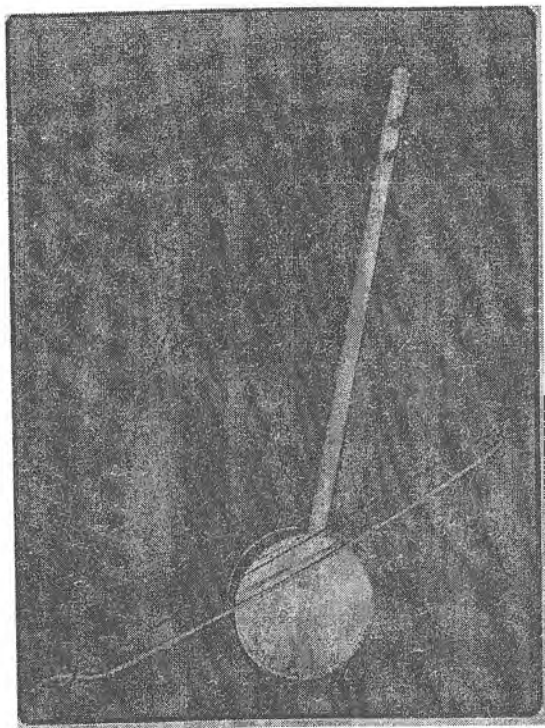
Skripka Xardanger (Xardingfelle) (Norvegiya)

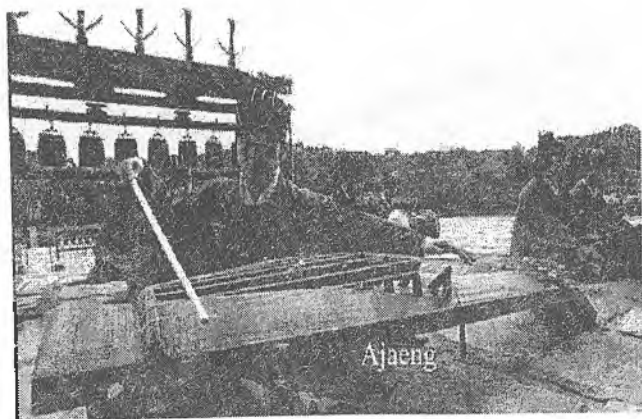
Anladuziya rebabi (Marokko)

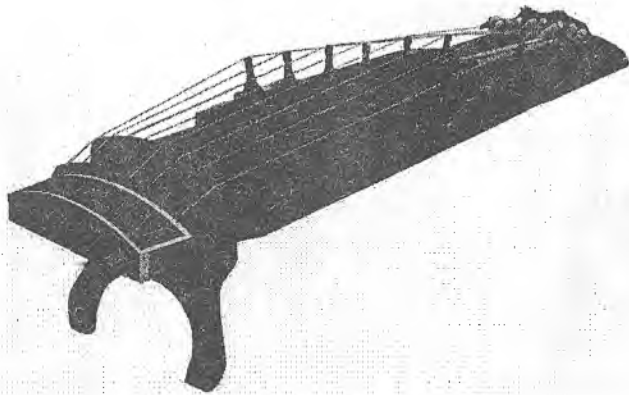
Lijerika (Xorvatiya)

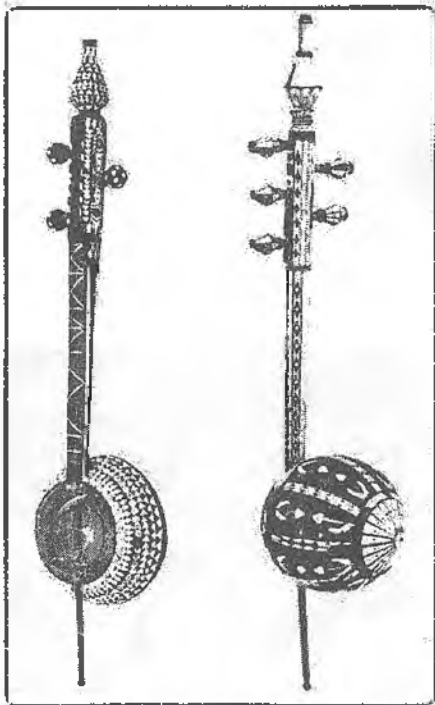
Erxu (Xitoy)

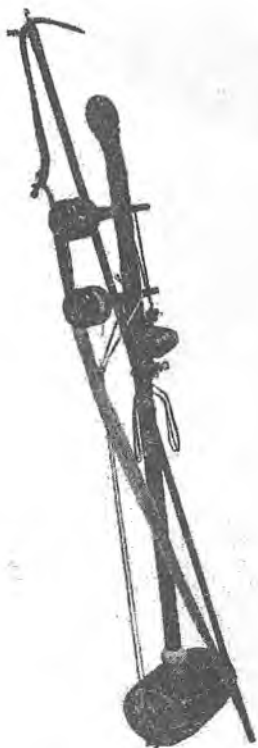
Ajayeng (Koreya)

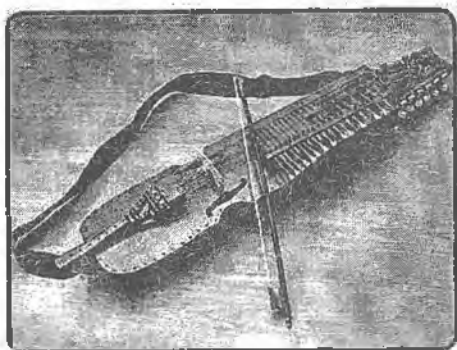
Ajayeng (Koreya)

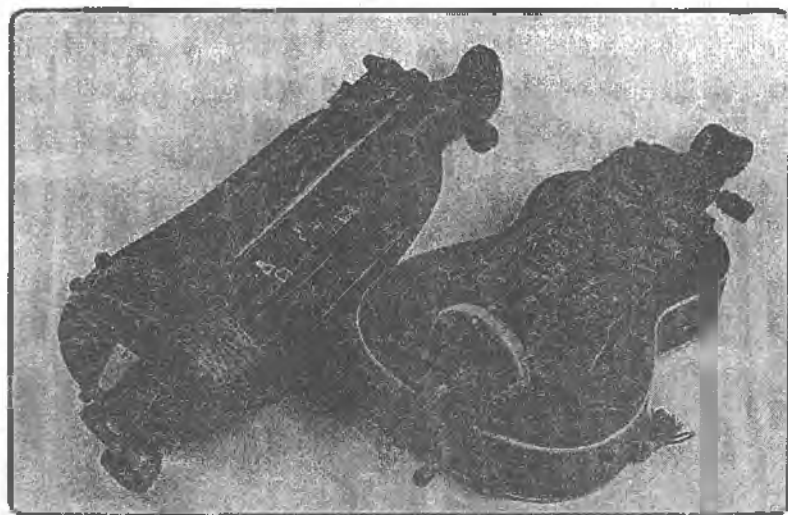
Kyamancha (Markaziy Osiyo va o'rti g'arbiy xalqlari)

Xayegeum (Koreya) Igil, Morin xuur (Mongoliya)

Nikelxarpa (Shvetsariya)

Hurdy Gurdy. Organistrum (Evropa xalqi)

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Каримов И.А. "Юксак маънавият энгилмас куч" Т. 2008 йил
2. В.Беляев Музыкальные инструменты Узбекистана Москва 1933 г
3. Абу Абдуллох Хоразмий Мафотих ал-улум А.Назаров таржимаси.
4. Абу али Ибн Сино Мусиқа хақида рисола Н.Шодмонов таржимаси.
5. Т.С.Вызго Музыкальные инструменты Средней Азии Музыка. 1980
6. Ал-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии Пер.с арабского.— Алматы: Гиллим, 1993.
7. Ў.Тошматов Чолғушунослик (Ўрта махсус таълим муассалари учун ўқув-қўлланма) Т.: 2004
8. Ў.Тошматов Чолғушунослик (Олий таълим муассалари учун ўқув-қўлланма) Т.: 2006
9. М.Абдукаримов Чолғушунослик (Олий таълим муассалари учун ўқув-қўлланма) Насаф нашриёти. 2006
10. А.И.Петросянц Инструментоведение Т.: 1990
11. Р.Абдуллаев Байсун (Традиционная музыкальная культура). Т.: 2006
12. Женеьев Дурнон Анъанавий мусиқа ва мусиқа чолғуларини тўплаш бўйича қўлланма. Юнеско нашри 2003.

Mundarija

Kirish	3
1-BOB	6
Arxeologik qazilmalar va qoyatoshlarda aks ettirilgan musiqa cholg'ulari	6
Musiqaqa bag'ishlangan risolalar va kitoblarga ishlangan miniatyuralarda tasvirlangan musiqa cholg'ulari	17
XX asr oxiri XX asr boshlarida o'zbek milliy cholg'ulari	25
1-BOB yuzasidan mustaqil ta'lim bo'yicha savollar va topshiriqlar	34
2-BOB	36
Cholg'ular tasnifi masalasi	36
An'anaviy musiqa cholg'ulari	39
Noyob musiqiy cholg'ularining ta'rifi	51
Boysun tumani hududidagi ko'hna cholg'ular	74
Qayta tiklangan va yangidan yaratilgan cholg'ular	83
2-BOB yuzasidan mustaqil ta'lim bo'yicha savollar va topshiriqlar	101
Ilovalar	103
Kelinoyini suvga borishi	103
G'aribi chertish	106
Cho'poni	110
Cho'poncha 1,2,3 1-qism	113
2-qism	114
3-qism	117
Cho'poncha a,b,d	119
Sibiziq kuy	122
Layzongul	123
Oraz	124
Sarparda	126
Ot yerali	130
Suvora, Duchava, Charx	133
Ducho'ba (Duchava)	135
Zang	137
Al-Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asarining ikkinchi maqolasi VII-bobining nashriga so'zboshi	139
Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf Al-Xorazmiy. Mafotih al-ulum ikkinchi maqola. VII- bob. Musiqa haqida. 1-fasi	141

Izoh va sharhlar

Dunyo xalqlarining etnik choig'ulari

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

O'ROZALI TOSHMATOV, SOBIRJON TURATOV

Ko'hna cholg'ular ijrochiligi

(5151600 – Xalq ijodiyoti (turlari bo'yicha) o'quv-qo'llanma)

Taqrizchilar:

- K.T.Azimov - O'zbekiston davlat konservatoriyasi professori
- B.A.Mirpayazov - O'DSMI dotsenti

“TAFAKKUR” nashriyoti. Litsenziya AI№31975
Nashriyot manzili: Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

“Munis design group” MCHJ bosmaxonasida chop etilgan.
Buyurtma №1805875 Qog'oz bichimi 60x84^{mm} 12,3.-b.t. Adadi 300 ta.
100170, Toshkent sh. Do'mon yo'li-25.